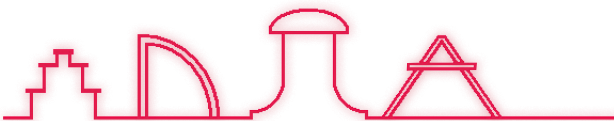


STICHTING

BOUWHISTORIE NEDERLAND



NIEUWSBRIEF

BESTUUR, ADVISEURS EN DONATEURS

BESTUURSLEDEN SBN

voorzitter

mr. J.C. (Koos) de Looff
e-mail: k.delooff@vesteda.com

secretaris

drs. H.P. (Henk) Jansen
Everard Foeckstraat 3
3515 ED Utrecht
tel.: 06-13033264
e-mail: hp.jansen@utrecht.nl

penningmeester

vacature

bestuursleden

drs. B. (Brigit) Dukers
e-mail: birgit.dukers@buro4.nl

drs. E. (Edwin) Orsel
e-mail: e.orsel@erfgoedleiden.nl

dr.ing. R. (Ronald) Stenvert
e-mail: stenvert.utr@net.hcc.nl

drs. J.W. (John) Veerman
e-mail: john@veermanbouwhistorie.nl

drs. M. (Marieke) van Zanten
e-mail: mvanzanten01@home.nl

ADVISEURS

prof.dr.ing. D.J. (Dirk) de Vries
e-mail: d.de.vries@cultureelerfgoed.nl

drs. K. (Karel) Emmens
e-mail: emmens.bca@kpnplanet.nl

drs. J.M.H. (Jean) Penders
e-mail: j.penders@utrecht.nl

drs. K. (Koos) Steehouwer
e-mail: kroos_soest@telfort.nl

Op zoek naar een bouwterm?
www.documentatie.org

DONATEURS

U kunt donateur worden van de SBN door minimaal € 25,- (voor studenten € 20,- over te maken op:
NL12INGB0000273441, t.n.v.

Penningmeester SBN, Nijmegen.

U wordt dan op de hoogte gehouden van het doen en laten van de SBN. Deze Nieuwsbrief, die twee maal per jaar verschijnt, bevat verslagen over Platform bijeenkomsten, congressen en de jaarlijkse Donateursdag, verder artikelen over onderzoek en recent verschenen publicaties.

Voor vragen, adreswijzigingen, etc.:
e-mail: secretaris@bouwhistorie.nl

WEBSITE SBN:

www.bouwhistorie.nl

Op de website is relevante informatie te vinden aangaande de bouwhistorie en er zijn eerder verschenen nieuwsbrieven als PDF beschikbaar.

INHOUD

NUMMER 60 · MEI 2016

Van de redactie.....	2
Van het bestuur.....	3
25 jaar SBN - 5 jaar BNB.....	5
Symposium: Openbare gebouwen: 18 december 2015.....	7
R. Stenvert: <i>Mag het ietsje meer zijn? Een stamboom voor openbare gebouwen</i>	7
Ros Floor: <i>Architectuur van het recht. Gerechtsgebouwen en justitiële inrichtingen 1870-1914.....</i>	11
Agnes Hemmes: <i>De typologische ontwikkeling van koepelgevangenissen in de 19de eeuw.....</i>	14
Eloy Koldewij: <i>Interieurs van raadhuizen en andere bestuursgebouwen: uniek maar zeer kwetsbaar erfgoed.....</i>	17
Frank Haans: <i>Een 'Bataafsch' kasteel-raadhuis, bouw- en cultuurhistorisch onderzoek van kasteel de Kinkelenburg in Bemmelen.....</i>	21
M.E. Stades-Vischer: <i>De raadhuizen van Zeist.....</i>	24
Charlotte van Wijk: <i>Gemeentehuizen voor en na de oorlog.....</i>	28
Dirk Baalman: <i>Het stadhuis van Rotterdam.....</i>	30
Frank Strolenberg: <i>Herbestemming in een nieuwe realiteit</i>	33
Bouwhistorisch Platform: 17 februari 2016.....	38
Michel van Dam: <i>Aalmarktproject te Leiden.....</i>	38
Pieter-Jan de Vos: <i>Ontwikkelingen in de periferie, onderzoek naar Haarlemmerstraat 254.....</i>	40
Jeroen van der Werf: <i>Kasteel Neerijnen.....</i>	41
Frans Kipp: <i>Hijzraderen - een eerste verkenning.....</i>	43
Addendum.....	47
Artikelen:	
Gabri van Tussenbroek: <i>Houthandelsmerken revisited, een vondst in de kelder van Haringpakkerteeg 8 te Amsterdam.....</i>	48
Jean Penders: <i>De Keizerssteentjes in de Dom van Utrecht.....</i>	54
G. Berends: <i>Verborgene Romaanse Architectuur in Ellecom.....</i>	59
Pieter-Jan de Vos: <i>Haarlemmerstraat 254, een boerderij in de stad, met een enkelvoudige balklaag uit 1409.....</i>	62
Christine Weijss: <i>Een bovenwoning in Dordrecht in de late 16de eeuw.....</i>	75
Nieuwe hoogleraar Stedelijke Identiteit in Amsterdam.....	89
Vroeger; herinneringen van oud-hoofredacteurs.....	91
Bouwfragmenten en brokstukken.....	99
Dik Berends: <i>Bedevaart uit Moskou naar een Nijmeegse huis.....</i>	99
Edwin Orsel: <i>Uitzetlijnen van Jan de Timmerman uit Leiden.....</i>	101
Taco Hermans: <i>Vroege isolatieplaten ontdekt in Leiden, een aanvulling.....</i>	103
Boekrecensies.....	105
Korstmossen en muurbloempjes.....	113

VAN DE REDACTIE

Bij het 25-jarig jubileum van de SBN past een mooie dikke Nieuwsbrief, en voor u ligt nummer 60.

De oorspronkelijke opzet van het tijdschrift is eigenlijk door de jaren heen hetzelfde gebleven: nog steeds verslagen van de lezingen, gehouden op de platforms en (tegenwoordig) symposia, artikelen over nieuwe bouwhistorische ontdekkingen en de vermelding van recent verschenen boeken.

Het intrigeerde de redactie hoe vroegere hoofdredacteuren terugkeken op hun tijd bij de Nieuwsbrief. Kwamen ze erbij vanwege hun belangstelling voor schrijven of redigeren, of vanwege hun bestuursfunctie, en hadden ze een bepaald doel voor ogen? Hoe verliep een en ander in de praktijk, en wat is hun oordeel over de huidige opzet en hebben ze suggesties voor verbeteringen of veranderingen? Daarover leest u meer in dit nummer in een interview.

Verder treft u niet minder dan dertien verslagen, gemaakt door de diverse redactieleden: alle negen bijdragen van het symposium 'Openbare gebouwen' op 18 december, staan er in, geïllustreerd en wel en vier verslagen van het platform op 17 februari 2016. De benoeming van Gabri van Tussenbroek, als nieuwe hoogleraar Stedelijke identiteit en monumenten, kan uiteraard niet ongemerkt voorbijgaan; u vindt er een stuk over door een van de redactieleden. We zijn er trots op dat er niet minder dan vijf boeiende artikelen zijn binnengekomen over uiteenlopende onderwerpen.

Daarnaast kwam er een interessante aanvulling binnen op een eerder artikel over isolatieplaten. Gaandeweg stroomden er nog meer kleinere en boeiende onderwerpen binnen en de redactie heeft besloten een nieuwe rubriek te starten, onder de naam 'Bouwfragmenten en Brokstukken'. De spits wordt afgebeten met een stuk over het huis in Nijmegen van de grootouders van Karl Marx, u leert wat over de uitzetlijnen van Jan de Timmerman in Leiden, en ook de interessante extra informatie over isolatieplaten kreeg hier onderdak.

U vindt in dit nummer drie doorwrochte recensies en de gebruikelijke lijst met uitgegeven boeken. Deze keer waren er meer boeken die eigenlijk een recensie verdienden en om niet te veel ruimte daarvoor te gebruiken besloot de redactie om de waardering in een extra lange 'Korstmos' te stoppen. Verder staan er ook nog twee artikelen 'in de wacht' voor het volgende nummer, want het aantal pagina's had het maximum al overschreden.

Een van de sprekers bij het symposium Boerderijen en Bouwhistorie van juni 2015, P. Borghaerts, was niet geheel tevreden over de verslaglegging van zijn stuk in Nieuwsbrief 59 en vond dat zijn belangrijkste vondst ondergesneeuwd was. Hij noemde een aantal andere punten die niet geheel juist zouden zijn weergegeven, deze worden in dit nummer belicht in een Addendum. De redactie heeft hem de gelegenheid gegeven zijn belangrijkste punt in een geïllustreerd artikel naar voren te brengen.

Tenslotte nog een vraag: wist u wie ooit de wonderlijke naam ‘Korstmossen en Muurbloempjes’ bedacht? U leest het in dit nummer. De redactie wenst u veel plezier met nummer 60.

VAN HET BESTUUR

Het jaar 2016 is een jubileumjaar voor de Stichting Bouwhistorie Nederland. De Stichting werd op 21 augustus 1991 opgericht en bestaat dus binnenkort 25 jaar. Reden dus voor enkele bijzondere activiteiten, die vooral in het najaar zullen plaatsvinden. Eén ervan is eerder genoemd, de jubileumpublicatie onder redactie van Gabri van Tussenbroek en Ronald Stenvert, die waarschijnlijk in november wordt gepresenteerd. Ook de Donateursdag zal in het teken staan van de afgelopen 25 jaar SBN én de toekomst van de bouwhistorie. De Donateursdag is dit jaar op zaterdag 5 november in Breda en op de vrijdagmiddag van 4 november zal in dezelfde stad een bijzondere jubileumbijeenkomst worden gehouden.

Veel werk aan de winkel voor ons bestuur. Zo is ook voorbereiding al gestart van de gezamenlijke studiedag met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De zesde editie vindt plaats op 16 december aanstaande. Van de vorige studiedag heeft de redactie in deze Nieuwsbrief weer een uitgebreid verslag verzorgd.

Mede vanwege de vele activiteiten zijn we zeer verheugd dat Birgit Dukers is toegetreden tot ons bestuur. Meer vrouwen, meer verjonging en meer regionale spreiding van de bestuursleden: Birgit voldoet helemaal aan dit profiel. Birgit is bouwhistoricus en mede-eigenaar van Buro4 en we kennen haar van meerdere presentaties, artikelen en publicaties, zoals over het Kartuizerklooster in Roermond.

Het bestuur was in december in Zwolle bijeen voor een uitgebreide en bevlogen brainstormsessie over het nieuwe beleidsplan. Onder de werktitel 'Actie en betrokkenheid' hadden Marieke van Zanten en John Veerman een mooie vorm gekozen om te praten over het verdere proces en de inhoud van het plan. Het bestuur werkt nog aan dit beleidsplan, dat zoals eerder gemeld in de loop van dit jaar wordt gepresenteerd.

In de vorige Nieuwsbrief merkte de redactie op dat een lang gekoesterde wens in vervulling is gegaan om de boekjes van de SBN voortaan geheel in kleur te laten verschijnen. Het bestuur is het helemaal eens met de redactie: de Nieuwsbrief is nu nog fraaier dan voorheen. Om dat mogelijk te maken is de (minimale) donateursbijdrage in stapjes omhoog gegaan en bedraagt voor 2016 nu € 25,-. Op deze manier is de gestegen kostprijs -steeds omvangrijker nieuwsbrieven en nu ook in kleur- met de bijdragen van de donateurs betaalbaar. En toch is de jaarlijkse bijdrage, naar onze mening, nog steeds aan de lage kant gebleven. Het verzoek om de bijdrage wordt inmiddels niet meer per post, maar per e-mail gestuurd; geeft u daarom wijziging van uw e-mailadres tijdig aan ons door.

Naast de Nieuwsbrief wordt ook de website www.bouwhistorie.nl voortdurend verbeterd, qua inhoud en techniek, onder aanvoering van John Veerman. We raden u aan regelmatig een blik te werpen op onze website, met name om de aankondigingen van Platforms te bekijken. Zo is medio juni in Utrecht een dag gepland over bouwhistorie en historisch- stedenbouwkundige aspecten: een platform op locatie dus.

En op de website volgt natuurlijk ook meer informatie over de jubileumactiviteiten later dit jaar, waarbij het bestuur van de SBN u graag wil ontmoeten.

HENK JANSEN
SECRETARIS SBN

25 JAAR SBN - 5 JAAR BNB

Inmiddels is het al weer ruim vijf jaar geleden dat de BNB, de Bond van Nederlandse Bouwhistorici, werd opgericht, met als doel om allen te verenigen die op een professionele wijze het vak van bouwhistoricus uitoefenen. Bij de oprichting van de BNB was zowel het bestuur van de SBN als de RCE en het Convent van gemeentelijke bouwhistorici betrokken. Reeds twee jaar later, in 2012, konden we na beoordeling aan de hand van de kwaliteitscriteria de eerste leden inschrijven en nu, in het voorjaar van 2016, telt de bond al 22 leden. Het is een gemêleerd gezelschap, waarin zowel zelfstandige als gemeentelijke bouwhistorici zijn vertegenwoordigd. We hopen dat deze gestage groei zich de komende tijd zal voortzetten. Gedurende die vijf jaar hebben we in de praktijk de nodige ervaring opgedaan met het beoordelen van kandidaten en het functioneren van de vereniging. Ook zijn er verschillende reacties uit de buitenwereld gekomen, die aanleiding gaven tot enige (zelf)reflectie. Vorig jaar is daarom op de algemene ledenvergadering besloten dat een traject van bezinning en herijking nuttig is. Om hier vorm aan te geven is een viertal werkgroepen opgericht, die zich elk bezig houden met een eigen aandachtspunt. Ten eerste richt een werkgroep zich op het bouwen van een nieuwe, beter toegankelijke en minder kostbare website, die op www.bouwhistorici.nl blijft draaien. Een tweede werkgroep zoekt naar een manier om veelbelovende afgestudeerden van de HBO+ aan de bond te kunnen binden. Hieraan kleef een aantal consequenties waarvoor een goede oplossing moet worden gevonden. In de derde plaats is een werkgroep op zoek naar manieren om nog niet overtuigde of twijfelende vakgenoten alsnog te overtuigen dat het in ons aller belang is om zich bij de bond aan te sluiten. De vierde werkgroep houdt zich bezig met het samenstellen van een standaard informatie cursus voor gemeenteambtenaren over het belang van bouwhistorisch onderzoek.

Met name de aansluiting van pas afgestudeerden zou mogelijk tot een nadere aanpassing van bepaalde regelingen kunnen leiden, die vanzelfsprekend weer met het bestuur van de SBN en andere betrokkenen zal worden kortgesloten. We verwachten hiermee dynamisch in te spelen op de ontwikkelingen in ons vak, waardoor we als bond de komende jaren een grotere aantrekkingskracht, een bredere bekendheid en meer erkenning van ons specifieke vakgebied binnen het cultureel erfgoed kunnen bereiken.

Er vindt bovendien momenteel nog een andere interessante ontwikkeling plaats. Samen met de SBN, het Rijksvastgoedbedrijf (voorheen RGD), de RCE en de ERM (stichting Erkende Restauratiekwaliteit Monumentenzorg) hebben we een aanzet gegeven voor een traject dat mogelijk gaat leiden tot een

herziening van de *Richtlijnen voor bouwhistorisch onderzoek*. Die herziening zal vermoedelijk de vorm van een URL (Uitvoeringsrichtlijn) gaan krijgen, die opgenomen zou kunnen worden in de ERM. De huidige versie van de *Richtlijnen* stamt uit 2009 en allerlei ontwikkelingen roepen de vraag op of dit document nog toereikend zal zijn voor de ontwikkelingen in de nabije toekomst. Het traject is begin dit jaar gestart en concrete resultaten kunnen hopelijk op relatief korte termijn gemeld worden.

KAREL EMMENS (VOORZITTER)
RONALD STENVERT (SECRETARIS)



SYMPOSIUM 18 DECEMBER 2015

OPENBARE GEBOUWEN

MAG HET IETSJE MEER ZIJN?

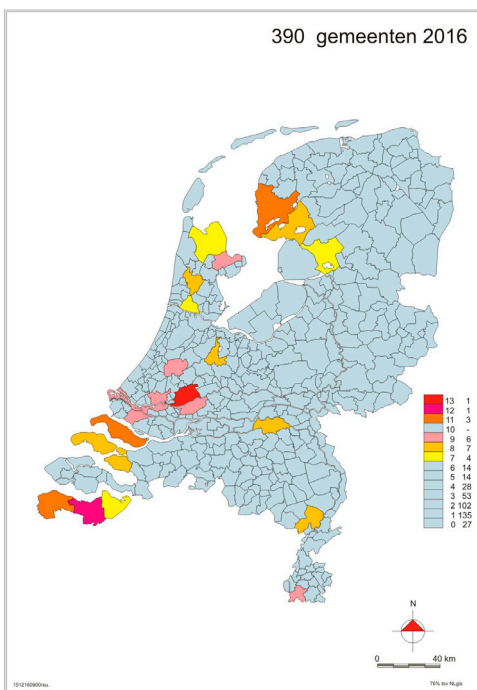
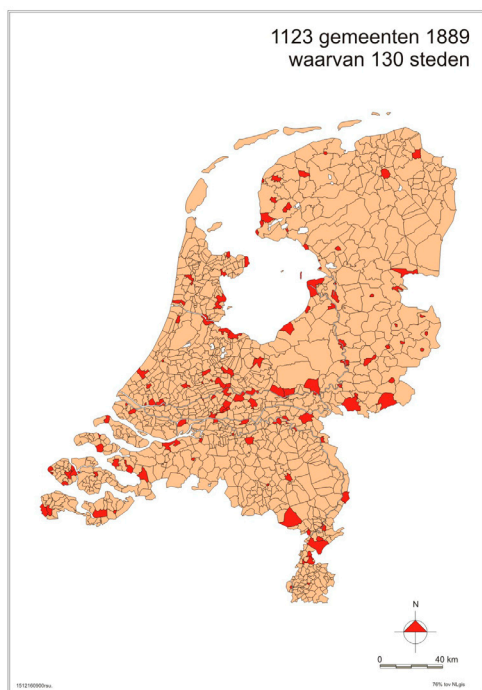
EEN STAMBOOM VOOR OPENBARE GEBOUWEN

RONALD STENVERT, BOUWHISTORICUS BBA UTRECHT

Met 'de rijke stamboom van gebouwen voor openbaar bestuur' als ondertitel begon Ronald zijn bijdrage over overheidsgebouwen. Openbare gebouwen behoren tot de meest prestigieuze gebouwen van ons land. Iedereen kan de nodige voorbeelden opnoemen. Maar er is minder kijk op de totale omvang van de groep cultuurhistorisch interessante overheidsgebouwen. Als een zelfbenoemde collectiebeheerder probeerde Ronald tot een groepsbenadering te komen door deze gebouwen nader in te delen en hun aantal vast te stellen. Over de getallen zelf heerst enige onduidelijkheid. De RCE hanteert in zijn erfgoedmonitor een indeling in dertien hoofdgroepen, waaronder de groep 'Openbare gebouwen' met 2053 vermeldingen. Het monumentenregister van dezelfde RCE kent een geheel andere indeling in veertien hoofdgroepen. De hoofdcategorie 'Bestuur, recht, overh. geb.' kent 739 treffers, waarvan slechts 401 met een nadere onderverdeling. De voorlopige conclusie is dat het monumentenregister vooralsnog geen goede telbare data oplevert. Ten behoeve van het register op de serie *Monumenten in Nederland* is in 2005 een indeling gemaakt in eveneens veertien groepen die ieder een functie vertegenwoordigen. Daaronder is de functie 'Besturen'. Op basis van dit register levert dit 1900 cultuurhistorisch interessante openbare gebouwen op. De groep besturen kan nader worden verdeeld in vier hoofdgroepen: gebouwen voor plaatselijk bestuur, plaatselijke diensten, hoger bestuur en hogere diensten.

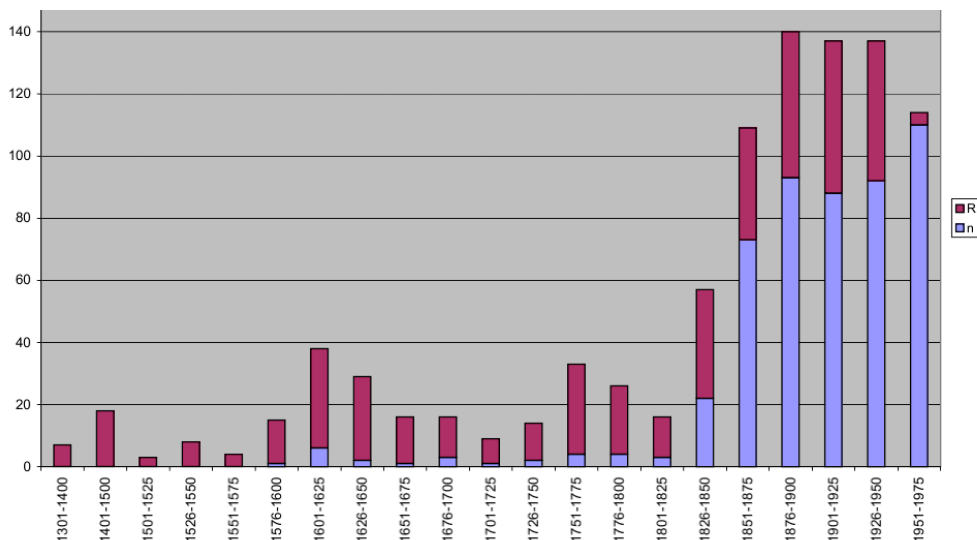
De eerste groep, waartoe raadhuizen en rechthuizen behoren, is met 50% de grootste, gevolgd door de tweede groep, met 19%: plaatselijke diensten, waaronder waaggebouwen en andere stedelijke gebouwen. Het hogere bestuur met onder meer gerechtsgebouwen, gevangenissen etc. beslaat als groep 16%. Onder de laatste groep, die 15% beslaat, en die bestaat uit gebouwen voor de hogere diensten, vallen tolhuizen, maar vooral postkantoren. Van het geheel van die 1900 gebouwen blijkt dat 75% daarvan na het jaar 1800 is gebouwd en 40% in de twintigste eeuw. Ook blijkt dat 'slechts' 40% van de totale groep rijksmonument is.

De kern van de gebouwen voor openbaar bestuur wordt zonder enige twijfel gevormd door de groep raadhuizen, hier 952 stuks. Sinds de gemeentewet van 1851 heten ze overigens officieel gemeentehuizen. Het blijkt een zeer dynamische groep gebouwen waarvan de uitingen niet gespeend zijn van de



Afb. 1a (l) Het aantal gemeenten in 1889 met in rood de gemeenten met een stad als kern.
Afb. 1b (r) Het aantal gemeenten in 2016 met in niet-blauwe kleur de gemeenten met meer dan zeven oude raadhuisen.

nodige lokale trots. De rond 130 historische steden in Nederland leveren even zovele stadhuizen, vaak met een respectabele ouderdom en gesitueerd op een dominante plek midden in de stad. Op het land stonden aanvankelijk rechtshuizen die na de gemeentewet vervangen werden door kleine raadhuisen. Toen het aantal bestuurlijke taken voor de gemeente toenam, werden ze in golven - begin twintigste eeuw, interbellum en wederopbouw - vervangen door steeds grotere gebouwen. Daarbij zijn twee ontwikkelingsmodellen te onderscheiden: 'de groeidiamant' en 'het snoer'. Bij het eerste wordt het oude raadhuis tekens uitgebreid en in het tweede model wordt het oude gebouw verlaten en wordt op een andere plaats een nieuw gemeentehuis gebouwd. Belangrijk is om te beseffen dat Nederland in 1850 in totaal 1209 gemeenten kende en in 1889 nog 1121. Van die gemeenten zijn er anno 2016 nog 390 over (afb. 1a en 1b). Door deze vermindering van het aantal gemeenten hebben de steeds groter wordende gemeenten een toenemend aantal oude raadhuisen. Het landelijk gemiddelde staat op 2,4 raadhuis per gemeente, met als uitschieters de gemeenten Krimpenerwaard (13), Terneuzen (12), Súdwest-Fryslân (11), Sluis (11) en Goeree-Overflakkee (11). Het bestand



Afb. 2 Het aantal raadhuizen verdeeld over de tijd in kwart eeuwen. De donkerpaarse delen zijn rijksmonumenten.

van 952 raadhuizen maakt een verdeling mogelijk over de tijd van ontstaan, ingedeeld in kwart eeuwen met daarbij een onderscheid welke gebouwen rijksmonumenten zijn welke niet (afb. 2).

Het raadhuis is bij uitstek een multifunctioneel gebouw, waarvan de samenstelling van de opgenomen functies per plaats verschillen. Voor de Franse tijd zijn het functies als vierschaar, wijnhuis, vleeshal, waag, hoofdwacht etc. Door de verandering van de functies en de toegenomen ruimtebehoefte splitsen de verschillende functies in de loop der tijd af en krijgen hun eigen gebouw. Na de Franse tijd kunnen de nieuwe raadhuizen tevens dienst doen als gerechtsgebouw, schoolgebouw, politiebureau, postkantoor, archiefgebouw. Na enige tijd krijgen ook deze functies hun eigen gebouw.

Na de gemeentewet van 1851 vormt de drankwet van 1881 een belangrijke cesuur. Sinds die wet moet er een fysieke scheiding bestaan tussen de kroeg of herberg en de vergaderzaal van de gemeenteraad. Dat leidde tot de bouw van een aantal nieuwe raadhuizen. In Haarzuilens loste men dit op door in 1897 boven op de herberg een vergaderzaal te plaatsen met een eigen opgang aan de zijkant waaronder een cachot voor arrestanten.

Uit het bestand van de 952 raadhuizen blijkt van meer dan de helft de architect bekend. A.J. Kropholler (9), C. Roffelsen (9), J. Stuyt (5), H.A. Pothoven (4) en H.W. Valk (4) hebben de meeste treffers. Dat was het gevolg van de werkverschaffing in de jaren dertig van de vorige eeuw toen de bouw van nieuwe raadhuizen gestimuleerd werd. De toename van het aantal gemeentelijke taken leidde na de Tweede Wereldoorlog tot een golf van nieuwe



Afb. 3 Het stadhuis van Bolsward gebouwd in 1614-1617 en uitgebreid in 1885 (links) en 1941 (rechts).

raadhuizen. Dat had een bijkomend interessant fenomeen, namelijk dat op het land het kleine raadhuis (vaak net na 1881 gebouwd) verplaatst werd naar een groot ander gebouw zoals een leegstaand kasteel. Dat was het geval in gemeenten als Helmond, Maarsssen en Bemmelen.

Ronald besloot zijn verhaal met twee voorbeelden, de ene van het model snoer en de ander van het model groeidiamant. Het Goudse stadhuis heeft sinds zijn bouw in 1448-1450 soeverein als een juwelenkistje op de Markt gestaan en was oorspronkelijk mogelijk opzettelijk wat te ruim bemeten, maar werd

allengs in zijn totaliteit gebruikt. Bij de restauratie in 1947-1950 kwam de nieuwe raadzaal op zolder, maar tenslotte week de gemeente toch uit naar een nieuw gebouw naast het station.

Het stadhuis van Bolsward is een groeidiamant. In het oude deel uit 1614-1617 was een waag, raadzaal, vierschaar, secretarie, hoofdwacht en burgemeesterskamer ondergebracht. In de loop der tijd werden die functies ondergebracht in naastgelegen uitbreidingen totdat in 2011 de gemeente werd opgeheven. Bij later onderzoek bleek de zware raadhuisstoren korte tijd na de bouw te zijn toegevoegd en die gaf in essentie de grote ambitie weer van de lokale bestuurders om hun eigen gemeentehuis het nodige aanzien te geven. Het mocht wat kosten, maar dan had je ook wat (afb. 3).

RS

ARCHITECTUUR VAN HET RECHT. GERECHTSGEBOUWEN EN JUSTITIËLE INRICHTINGEN 1870-1914

ROS FLOOR, CULTUURWETENSCHAPPER EN SOCIOLOOG

Ros Floor is van oorsprong socioloog en promoveerde in 2012 op het proefschrift *Architectuur van het recht. Nederlandse Justitiegebouwen 1870-1914* bij Auke van der Woud aan de Rijksuniversiteit Groningen. Er is in de tweede helft van de 19de eeuw sprake van een grote bouw golf van justitiegebouwen. In de lezing zal de nadruk liggen op de gebouwen uit 1870-1914, waarbij onderscheid wordt gemaakt tussen hun functies: rechtspraak (gerechtsgebouwen) en detentie (justitiële inrichtingen).

GERECHTSGEBOUWEN

Rond 1800 vond een belangrijke verandering plaats in de Nederlandse rechtspraak. Deze viel in de 18de eeuw onder de verantwoordelijkheid van het lokale bestuur, maar sinds de Franse tijd werd de rechtspraak volgens het systeem van trias politica centraal georganiseerd. In 1813 werd Nederland een koninkrijk en kwamen er nationale wetten. Door nieuwe wetten zoals de Wet Rechterlijke Organisatie uit 1838 en de Grondwet uit 1848 werd het rechtsstelsel verder gemoderniseerd. In de periode 1875-1877, ten tijde van de wetgeving over de rechtspraak werd besloten van elf provinciale gerechtshoven naar vijf gerechtshoven te gaan. Ook het aantal kantongerechten en rechtbanken ging drastisch omlaag.

Afb. 1 Het Paleis van Justitie in Leeuwarden uit 1851. (foto Wikipedia)





Afb. 2 Gevangenen moesten tijdens bijeenkomsten soms een masker dragen om onherkenbaar te zijn. (foto Collectie Gevangenis­museum Veenhuizen)

Deze modernisering was de reden voor de bouw­golf van nieuwe gerechtsgebouwen in de tweede helft van de 19de eeuw. Een tweede reden was dat het bestaande gebouwenbestand erg verouderd was en niet meer voldeed. De functie van gerechtsgebouwen was vooral encensering en representatie van rechtspraak en professionele huisvesting van de rechterlijke macht. Deze functies vroegen om een statige aankleding van de gerechtsgebouwen. Voor 1870 was de bouw­stijl meestal neoclassicistisch, daarna meer eclectisch. Vanaf 1900 was er sprake van schaalvergroting en verdere modernisering. Voorbeelden van statige neoclassicistische gerechtsgebouwen zijn het Paleis van Justitie in Amsterdam (verbouwd rond 1838), het Paleis van Justitie in Assen (1840) en het Paleis van Justitie (afb. 1) in Leeuwarden (1851). Een voorbeeld van de bouw­stijl na 1870 is het gerechtsgebouw in Tiel (1882). Het is gebouwd in neorenaissance­stijl met statige entree naar het type vrede­gerecht: de plattegrond heeft een centrale as met in het midden de rechtszaal. De gerechtsgebouwen in Zutphen en Alkmaar zijn qua concept vergelijkbaar, maar hebben een andere bouw­stijl en aankleding, hoewel thema's als Justitia en weegschalen logischerwijs vaak terugkomen. Andere voorbeelden van nieuwe gerechtsgebouwen tijdens de bouw­golf zijn die in Haarlem (1890), Breda (1893) en Rotterdam (1900).

JUSTITIËLE INRICHTINGEN

In het gevangeniswezen vond er een zelfde ontwikkeling plaats als bij de rechtspraak; van centrale naar nationale verantwoordelijkheid. De vrijheidsstraf was een betrekkelijk nieuwe ontwikkeling en werd steeds vaker toegepast. Aanvankelijk gebeurde dat in grote groepen in reeds bestaande gebouwen. Aan het eind van de 19de eeuw komt er meer classificatie: zware misdadigers worden apart van plegers van lichte delicten opgesloten. Ook voor justitiële inrichtingen was er in de periode 1870-1914 sprake van een bouw­golf ter vervanging van het verouderde gebouwenbestand.

Nieuwe eisen zorgden voor nieuwe gebouwen. Van grote invloed op de vorm

van de nieuw te bouwen gevangenissen was de invoering van het Wetboek van Strafrecht in 1886, cellulaire opsluiting werd vanaf toen de regel. Het cellulaire stelsel vroeg om een heel ander type gebouw dan gemeenschappelijke opsluiting. Dat laatste gebeurde nog wel bij inrichtingen waarbij heropvoeding een rol speelde, meer dan vergelding. De invoering van een apart jeugdstrafrecht bij de Kinderwetten uit 1905 zorgde voor de vraag naar meer specifieke jeugdinrichtingen. Vóór 1900 hanteerden de rijkswerkinrichting en het rijksopvoedingsgesticht het kazernestelsel; de opsluiting gebeurde in grote groepen (40-80 mensen). Na 1905 kwamen er penitentiaire jeugdinrichtingen met een groepsstelsel; de opsluiting gebeurde in kleine groepen van ongeveer 15 personen. De architectuur van de jeugdinrichtingen verschilde erg van die van strafgevangenissen.

Cellulaire opsluiting vond plaats in een vleugelgevangenis of koepelgevangenis. De afscheiding werd heel strikt toegepast (afb. 2), ook tijdens de kerkdienst werden gevangenen van elkaar gescheiden en er waren geïsoleerde luchtplaatsen. De gevangenissen kenden geen werkzalen of gemeenschappelijke plaatsen. Voorbeelden van nieuwe gevangenissen met cellulaire opsluiting zijn de koepelgevangenissen in Breda en Arnhem (beide uit 1886) en de vleugelgevangenis in Den Haag (ook uit 1886). Op de koepelgevangenissen zal Agnes Hemmes in een volgende lezing uitgebreid ingaan.

Een voorbeeld van het kazernestelsel is het rijksopvoedingsgesticht Veldzicht in Avereest uit 1894. De architectuur is minder grimmig dan die van gevangenissen met cellulaire opsluiting. Het complex heeft een ringgracht in plaats van een ringmuur, grote werkzalen en slaapzalen met 40 tot 80 plaatsen, waarbij de jeugdigen 's nachts wel individueel werden opgesloten in ijzeren kooien. De architectuur van de inrichtingen met het groepsstelsel was nog minder gevangenisachtig. Hier was alleen sprake van een hek, geen gracht of muur en de slaapzalen hadden geen kooien maar 'chambrettes'. De groepen waren kleiner en de jeugdige gevangen kregen onderwijs. Een voorbeeld van het groepsstelsel is de tuchtschool in Haren uit 1905.

Ros Floor rondde af met de opmerking dat de besproken gebouwen ideeën weerspiegelen over de rol van de staat in de samenleving, over rechtspraak, detentie en heropvoeding en over architectuur. Hij gaf hiermee een interessant overzicht en inzicht in de geschiedenis van de verschillende soorten justitiegebouwen.

ATS

DE TYPOLOGISCHE ONTWIKKELING VAN KOEPEL-GEVANGENISSEN IN DE 19DE EEUW

AGNES HEMMES, BOUWHISTORISCH ONDERZOEKER

De strafgevangenis in Rotterdam, Groningen, Arnhem, Breda en Haarlem die allemaal voorzien zijn van een koepel, weerspiegelen de 19de-eeuwse opvattingen over opsluiting en heropvoeding van gedetineerden. Ook geven ze een goed beeld van de ontwikkeling van dit bouwtype.

Deze gevangenis zijn gebouwd volgens het ‘cellulaire strafsysteem’ dat in Nederland halverwege de 19de eeuw werd ingevoerd, en waarbij gedetineerden een deel van hun straf – tot een maximum van 5 jaar – in strikte afzondering ‘op cel’ moesten ondergaan. Om gevangenen gescheiden van elkaar te kunnen huisvesten moesten nieuwe gevangenis worden gebouwd, want de oude rasphuizen waren hiervoor niet geschikt. Er was behoefte aan 2400 nieuwe cellen. Begin jaren ’80 van de 19de eeuw werd besloten tot de bouw van vier grote en twee kleinere strafgevangenis. Johan Frederik Metzelaar (1818-1897) zou als ingenieur-architect der Gevangenis en Gerechtsgebouwen worden belast met het ontwerpen van deze nieuwe gevangenis. Aangezien elders in Europa deze ontwikkeling al eerder plaatsvond, is het niet verwonderlijk dat de eerste strafgevangenis in Nederland (Amsterdam, Utrecht, Rotterdam) sterk geïnspireerd zijn op buitenlandse voorbeelden. Deze gevangenis kregen een plattegrond met meerdere cellenvleugels, die in een kruis- of stervorm waren gepositioneerd rondom een centrale hal van waaruit toezicht werd gehouden. Metzelaar was betrokken bij de bouw van de gevangenis aan de Noordsingel in Rotterdam (naar ontwerp van Pierson), maar die in Groningen (1881-1883) was zijn eerste eigen ontwerp. Terwijl Groningen nog in aanbouw was, werden al de eerste gesprekken gevoerd voor de volgende gevangenis, namelijk die in Arnhem (1882-1886). Het had natuurlijk voor de hand gelegen dat Metzelaar voor Arnhem een aangepaste variant van het Groningse ontwerp had ingeleverd: iedereen was er zeer over te spreken. Het werd beschouwd als de meer rendabele, en dus betere variant, van Rotterdam (1866-1872).

In plaats daarvan presenteerde Metzelaar in januari 1882 een geheel nieuw type gevangenis, namelijk één met een cirkelvormige plattegrond, de zogenaamde ‘panopticon-gevangenis met koepel’.

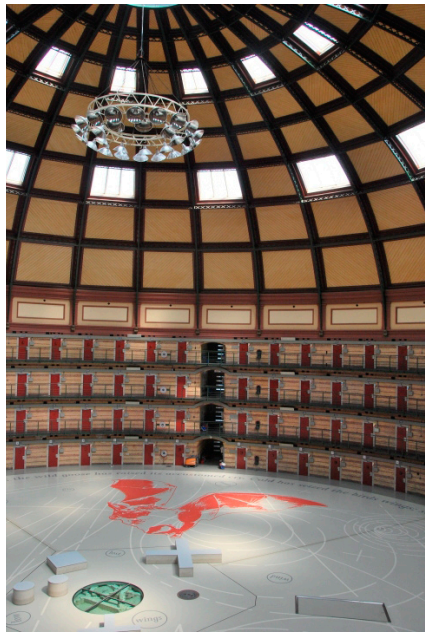
Hoewel in de late 19de eeuw in Nederland meerdere ronde gebouwen tot stand kwamen was de toepassing van deze vorm voor een gevangenis volstrekt nieuw. Metzelaar zal ongetwijfeld bekend zijn geweest met de ideeën van de Britse Verlichtingsfilosoof Jeremy Bentham. Deze publiceerde in 1787, dus bijna 100 jaar eerder, over het architectonisch principe van het panopticon. De ideeën van Bentham hebben destijds weinig navolging gehad: er zijn toen slechts enkele kleinschalige gevangenis gebouwd. Een andere bron die Metzelaar gezien moet hebben was een Franse atlas uit 1841 met standaardvoorbeelden voor – ook cirkelvormige – gevangenis naar ontwerpen van de architecten Blouet en Romain. Voor zover bekend is naar

aanleiding van het verschijnen van deze atlas alleen in Autun tussen 1854 en 1856 een kleine ronde gevangenis gebouwd, maar deze is in schaal (slechts 30 cellen) niet te vergelijken met de ontwerpen van Metzelaar.

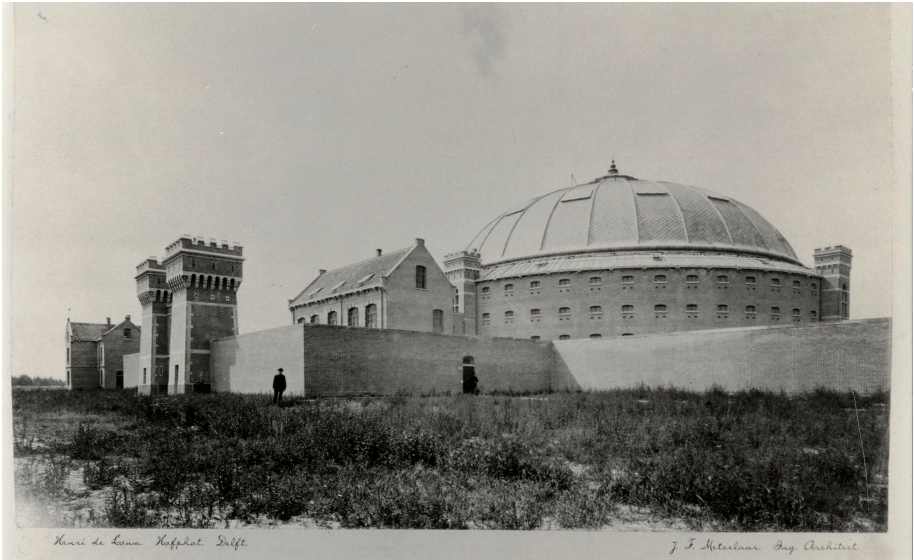
Toen Metzelaar in 1882 zijn eerste koepelgevangenis in Arnhem ontwierp bestond deze dus vooral in theorie. Metzelaar was de eerste die, zowel nationaal als internationaal, de ideeën voor een panoptische gevangenis op grote schaal (ca. 200 cellen) toepaste. Hij maakte daarbij gebruik van nieuwe technische ontwikkelingen op het gebied van constructies en materialen, waardoor zeer grote overspanningen mogelijk werden. Dat Metzelaar grote schoonheid toekende aan dit soort constructies blijkt ook wel uit het imposante koepeldak (diameter 52 meter) van het cellengebouw in Arnhem, dat met zijn hoge kroonlijst en houten cassetten een zekere gelijkenis toont met het Pantheon in Rome (afb. 1).

Daarnaast heeft Metzelaar de architectuur van de door hem ontworpen gebouwen bewust ingezet om uitdrukking te geven aan de macht van de overheid en zo gedetineerden te imponeren. Dit past natuurlijk in de traditie die de gevangenisbouw kende, maar Metzelaar ging een stap verder met het ontwerp van een zeer zorgvuldig vormgegeven 'architectonische route' voor het aankomstritueel van de gedetineerde. Deze route liep van het voorplein via het administratiegebouw waar de gedetineerde werd ingeschreven, via de koepel naar het dienstengebouw, waar hij werd gewassen en zijn gevangenenstuee ontving. Daarbij valt op, dat die gebouwdelen die onderdeel uitmaken van deze route een sterk monumentale uitwerking hebben, meer dan de overige gevels. Zo is de binnenzijde van de koepel veel rijker van architectuur – zeker gelet op de functie die het gebouw had – dan de buitenzijde. Het betreden van de koepel vormde absoluut de climax van het aankomstritueel. Metzelaar heeft het dienstengebouw in hiervoor zelfs bewust achter het koepelgebouw geplaatst, terwijl dit vanuit logistiek oogpunt niet de meest ideale keuze is (langere looplijnen voor het personeel).

Toch was na de bouw van de eerste koepelgevangenis in Arnhem lang niet iedereen overtuigd dat het ronde ontwerp beter was dan een



Afb. 1 Het interieur van de koepelgevangenis in Arnhem.
(foto auteur, Bureau Bouwwerk)



Afb. 2 De voltooide koepelgevangenis van Breda in 1886. Vooraan staan Johan Frederik Metzelaar en bij de poort rechts staat zijn zoon en assistent Willem Cornelis Metzelaar. (foto Stadsarchief Breda)

vleugelgevangenis. Er waren voor- en tegenstanders. Bij de nieuwbouw van de volgende strafgevangenis van Den Haag (1882-1886) en Breda (1882-1886) speelde deze keuze zeker een rol. De gesprekken die hierover werden gevoerd vonden bijna gelijktijdig plaats. Hoewel het Haagse gevangenisbestuur veel waardering had voor 'het geniale denkbeeld' dat aan Metzelaars ronde vorm ten grondslag lag, had men ook ernstige bedenkingen. Men koos voor het beproefde concept van de vleugelgevangenis. Bij de bouw van de nieuwe strafgevangenis in Breda (afb. 2) slaagde Metzelaar er wel in om de discussie in het voordeel van een koepel te beslechten. In september 1882 werd door het college unaniem gekozen voor dit type gevangenis.

Het ontwerp van de derde en laatste koepelgevangenis, die in Haarlem (1898-1901) zou pas 15 jaar later door zoon Willem Cornelis Metzelaar worden gebouwd, die zijn vader in 1886 opvolgde. Dit gebouw weerspiegelt de dan inmiddels modernere opvattingen over detentie. De strafgevangenis werd meer gezien als een 'heropvoedingsgesticht' of een 'ziekenhuis'. Het strenge poortgebouw werd om die reden in Haarlem achterwege gelaten en maakte plaats voor een neutraler vormgegeven gebouw met een groen parkje ervoor. Haarlem was de laatste cellulaire koepelgevangenis die in Nederland gebouwd werd. Navolging van deze centraalbouwegevangnissen vond pas in de jaren '20 van de vorige eeuw plaats in Cuba en Amerika.

De afgelopen jaren zijn alle drie de koepels als gevangenis gesloten. Het Rijksvastgoedbedrijf heeft het voornemen om de complexen op termijn af te stoten en worden de mogelijkheden voor herbestemming onderzocht. Momenteel zijn alle drie in gebruik als tijdelijke opvang voor asielzoekers. In dat licht is het goed om te benadrukken hoe bijzonder deze drie koepelgevangenissen zijn, ook als groep. Nationaal, maar ook internationaal mogen ze beschouwd worden als een hoogtepunt binnen de ontwikkeling van het cellulaire systeem. Ze hebben een grote zeldzaamheidswaarde vanwege de weinig toegepaste ronde bouwvorm. Binnen het oeuvre van J.F. Metzelaar vormen deze koepels zijn 'pièce de résistance', niet alleen vanwege de hoogwaardige architectuur en de krachtige visie die erin is verwerkt, maar ook vanwege de voortrekkersrol die hij heeft gespeeld bij de realisatie van deze eerste grootschalige ronde gevangenissen. Kortom: Nederland heeft met de koepelgevangenissen monumenten in haar bezit van internationale allure, die wat ons betreft zo op de Unesco-Werelderfgoedlijst gezet mogen worden.

AH

INTERIEURS VAN RAADHUIZEN EN ANDERE BESTUURSGEBOUWEN: UNIEK MAAR ZEER KWETSBAAR ERFGOED

*ELOY KOLDEWEIJ, INTERIEURHISTORICUS BIJ DE RIJKSDIENST
VOOR HET CULTUREEL ERFGOED*

Er wordt een nieuwe gedachte geïntroduceerd bij de toehoorders: 'De 4de dimensie van de architectuur'. Hij bedoelt hiermee de binnenkant van de gebouwen, d.w.z. de inrichting, de interieurafwerking en de losse objecten. Hoewel dit fenomeen van ruimte en tijd volgens wetenschappers erg klein en zelfs onzichtbaar kan zijn, is duidelijk dat Eloy Koldeweij het aspect van de 4de dimensie van een andere kant bekijkt. Hij brengt het met enige humor in en betreft het op zijn eigen specialisme. Interieurinrichting en onroerende goederen zijn eigenlijk ook uitermate afhankelijk van tijd en ruimte. Ze hebben in onze tijd veel te lijden door politieke omstandigheden, de zucht naar gewin en, helaas, ook van desinteresse. Duidelijk wordt in de voordracht dat dit hem en zijn vakgenoten grote zorgen baart.

Talrijke raadhuisen gelden als iconen in Nederland, als voorbeelden worden genoemd die in Sneek, Enschede, Weesp, Den Bosch en Bolsward, om er maar een paar te noemen, of ook in Ede, Nijmegen, Dordrecht en Waalwijk. Uiterlijk imponeren de meeste gebouwen door hun torens; bij slechts twee van de



Afb. 1 De door Dudok ontworpen interieurinrichting van het stadhuis in Hilversum.

getoonde voorbeelden ontbreekt dit fenomeen. Een toren symboliseert het publieke karakter, de trots van een stad. Inwendig zijn de gebouwen meestal rijk en overdadig ingericht, zie o.a. Leeuwarden, Heerlen, Rotterdam, Naarden.

Uitgebreid komt W.M. Dudok's raadhuis van Hilversum (1927-1931) aan de orde. De ook door Dudok ontworpen interieurinrichting in dezelfde stijl geeft het gebouw een extra dimensie, identiteit en uitstraling (afb. 1). Het gaat niet alleen om meubels, maar ook om verlichtingselementen, en de door anderen ontworpen details als glas-in-loodramen (o.a. van Joep Nicolas). Het gebouw is gefinancierd door de gemeente, dus uit publieke gelden. Veel losse voorwerpen, meubels, een klok, lampen, beelden, gedenktekens etc. zijn als geschenken van derden ingebracht.

Met dit voorbeeld van een 'Gesamtkunstwerk' legt Koldewij de problematiek op tafel, namelijk hoe tegenwoordig gemeenten omgaan met de niet-nagelvaste objecten. In Hilversum werd een schilderij van Mondriaan eerst uit het raadhuis verwijderd (sinds 1951 in het depot van het Stedelijk Museum

Amsterdam) en in de jaren '90 poogde men het schilderij te verkopen ter financiering van het Gooilandcomplex. Na een publieke rel kon deze actie worden verhinderd en afgeblazen.

Het voorgaande toont hoe men ter financiering van restauraties uit geldgebrek of simpelweg om een zolder leeg te ruimen het publieke bezit met gemak ter zijde kan schuiven. Navrant is de ontdekking dat op de site Marktplaats.nl tal van mobilia uit gemeentehuizen worden aangeboden. De spreker heeft talrijke aanbiedingen getraceerd, uit Den Bosch, Oud-Alblas, Zutphen, Amsterdam, Tilburg, Haarlem, etc. Soms is het meubilair zelfs 'zo goed als nieuw'. Treurig is het voorbeeld van de verkoop van stoelen (gedateerd 1940) uit het gemeentehuis van Huizen N.H. (afb. 2). Het gemeentehuis is sinds 1986 afgestoten en men wist kennelijk geen andere bestemming te vinden. Op Marktplaats stonden ook de raadskamerstoelen (van vóór 1973) uit het voormalige gemeentehuis van Oldemarkt, dat na jaren van pogingen tot herbestemming, leegstand en verval in september 2015 werd gesloopt. Oldemarkt is ook een voorbeeld van de problematiek die ontstaat na herindeling en grootscheepse fusies van gemeenten. Dit fusieproces begon al in de 19de eeuw (1851: 1209 gemeenten) en is na 1960 (ca. 1000 gem.) geïntensiveerd met een versnelling in de laatste decennia (2000: 537 gem., 2014: 403 gem.). In 2018 zal het aantal gemeenten tot circa 365 zijn gereduceerd.

Een gevolg van deze overheidsacties is dat talloze gemeentehuizen overbodig werden en worden. Tegelijkertijd is door de grotere omvang van een gemeente het takenpakket gegroeid. In veel gevallen veroorzaakte dit een grote behoefte aan ruimere locaties. Dat houdt in dat er overal nieuwe moderne gebouwen of uitbreidingen zijn of worden gebouwd, veelal buiten de oude stadskern. Bijvoorbeeld: gemeente Schouwen-Duiveland buiten de oude stad Zierikzee (Th. Rau, 2001); gem. Lansingerland (H. van Heeswijk Architecten, 2012). In Waalwijk staat pal achter het oude gebouw (A.J. Kropholler, 1929-1932) een kolosiaal, nieuw gemeentehuis (EGM-architecten, 2010). Het voormalige raadhuis met een gaaf interieur staat aan een monumentaal plein, omgeven door gebouwen die eveneens door Kropholler zijn



Afb. 2 Op 'Marktplaats' gevonden afbeelding van de aangeboden stoelen uit het raadhuis van Huizen.

ontworpen. Het museale Krophollergebouw wordt tegenwoordig gebruikt door de stichting Huis van Waalwijk, een podium voor het Waalwijkse culturele en kunstzinnige leven. In Rijswijk gaan stemmen op om het torenachtige, nieuwe stadhuis (Hoogvoorde, 2002) nu al weer te verlaten en terug te keren naar het oude gemeentehuis (met spectaculaire toren, J.C. van Buijtenen, 1967, ontw. 1953-1955). In Utrecht staat een nieuw 'stadskantoor' (Kraaijvanger, ontw. 2012), maar daar is het oude stadhuis aan de Oudegracht nog altijd in gebruik, onder meer voor de raadsvergaderingen.

De voordracht eindigt met het benoemen van enkele iconen in Nederland, door fusies verworpen tot schrijnende gevallen. Het buitengewoon monumentale raadhuispand in Bolsward (1614-1617; fusiegemeente Súdwest-Fryslân, 2011) heeft een hoogwaardig interieur, met onder meer bijzonder beeldhouwwerk. Nu de stadhuisfunctie is weggefallen, wordt in een nieuwe invulling voorzien met de drie Bolswarder musea, de bibliotheek en het gemeenteloket.

Het oude raadhuis van Gouda (1448-1459) heeft zelfs nog meer iconische waarde, ook esthetisch. Het middeleeuwse gebouw met bijzondere interieurwaarden, gesitueerd in het centrum van een plein met grote ensemblewaarde, staat tevens symbool voor de nijverheid (kaarsen en wafels), trots van de stad, en heeft onbetwistbaar ook een landelijke uitstraling. De stadhuisfuncties zijn tegenwoordig geheel overgebracht naar het nieuwe 'Huis van de Stad' (Soeters Van Eldonk architecten, 2012) en het middeleeuwse pand met enkele zeer bijzondere interieurs is inmiddels gereduceerd tot een 'Exclusieve locatie voor Kasteelfeesten'.

Dat alles betekent dat er verontrustende ontwikkelingen plaatsvinden, niet alleen leegstand of herbestemming van afgeschreven gebouwen, maar ook zijn er zorgen over de door Koldewey genoemde 4de dimensie: het interieur. Raadhuizen worden, zeker landelijk, hoog gewaardeerd, maar de plaatselijke politiek heeft vaak weinig oog voor de waarden van deze gebouwen in combinatie met hun inrichting. Dit geldt overigens ook voor andere gemeentelijke objecten als waag- en politiegebouwen, brandweerkazernes e.d., en ook voor het kerkelijk bezit, zowel qua architectuur als inrichting.

Raadhuisinterieurs behoren tot de belangrijkste en interessantste interieurs van ons land. Koldewey vat dit samen, onder een tiental waarden. De cultuurhistorische, architectuur- en kunsthistorische waarden; de situationele of de ensemblewaarden, verder gaafheid en herkenbaarheid van het geheel, de zeldzaamheid en ook esthetische- en niet te vergeten de documentaire- en de icoonwaarden.

EEN 'BATAAFSCH' KASTEEL-RAADHUIS, BOUW- EN CULTUURHISTORISCH ONDERZOEK VAN KASTEEL DE KINKELenburg IN BEMMEL
FRANK HAANS, BOUWHISTORICUS EN DIRECTEUR MONUMENT-EN ADVIES BUREAU, NIJMEGEN

In 2002 deed Frank Haans met MAB collega Gerrit Korenberg uitgebreid bouwhistorisch onderzoek in kasteel de Kinkelenburg in Bommel. De aandachtspunten van het onderzoek waren de bouwgeschiedenis, het kasteel als product van de restauratie en de herbestemming van het kasteel als raadhuis. Het beeldprogramma van het gerestaureerde kasteel hangt sterk samen met de eigenheid van de Bommelse bevolking. Het werd door de inwoners als 'Bataafs kasteel' gezien. Het gebouw bleek tijdens het onderzoek bouwhistorisch lastig leesbaar door de eerdere restauratie. De onderzoeksresultaten zijn een combinatie van hetgeen wel af te lezen viel en wat er uit de literatuur te concluderen was.

Het ambtsdorp Bommel werd gesticht in 850 en een paar eeuwen later, rond 1140, komt het in handen van de graven van Gelre. Het gebied waar Bommel in ligt, de Lingewaard, heeft een grote kastelendichtheid. Kasteel de Kinkelenburg was Gelders bezit en werd door de graven van Gelre in leen gegeven.

Waarschijnlijk heette het kasteel eerst Huis te Bommel en is deze naam later overgegaan op het tegenwoordige Huis te Bommel. De naam Kinkelenburg heeft het kasteel pas later gekregen.

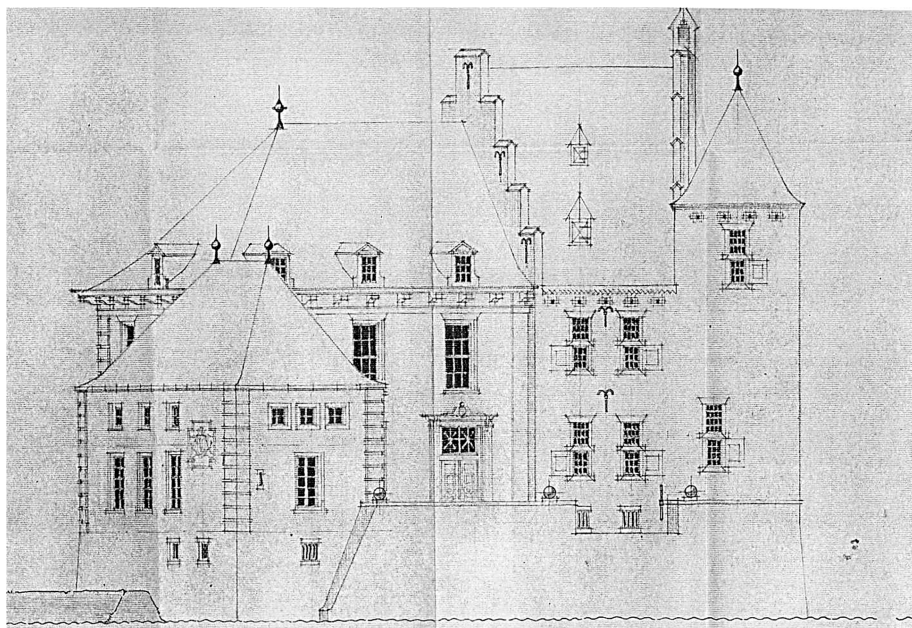
Het kasteel heeft een middeleeuwse oorsprong. De Kinkelenburg is waarschijnlijk in de eerste helft van de 14de eeuw gesticht als een omgrachte en ommuurde woontoren. Rond 1500 was er aan de westzijde een poorttoren gebouwd, misschien deels met hergebruikte stenen. Rond 1600 kwam er een verbindingslid tussen deze poorttoren en de donjon en is er een bijgebouw met een trapgevel aangebouwd. De donjon heeft in die periode een steil zadeldak gekregen met trapgevels. Vanaf 1600 was er in de architectuur sprake van een combinatie van representatie en comfort, dit uitte zich in residentiele architectuur met renaissancedetails en kloostervensters.

Rond 1700 (wellicht al in het Rampjaar 1672) werd de donjon gesloopt tot op kelderniveau. Er zijn veel 18de-eeuwse tekeningen, onder andere van Jan de Beijer en Cornelis Pronk, bewaard gebleven die deze situatie laten zien. In de periode 1750-1940 waren er bouwhistorische ontwikkelingen met grote invloed op de uitstraling van het kasteel. Rond 1765 verscheen er een nieuwe vleugel op de plek van de afgebroken donjon met 18de-eeuwse architectuur en moderne schuiframen. De gevels werden witgepleisterd en de daken kregen een flauwe helling. Er kwam een 19de-eeuwse aanbouw aan de achterkant van het kasteel en in het begin van de 20ste eeuw werd er een serre aangebouwd aan de 18de-eeuwse vleugel.

Het kasteel kwam samen met het naastgelegen kasteel Brugdijk in handen van de gemeente. In de Tweede Wereldoorlog liep de Kinkelenburg schade op, maar bleef het grotendeels gespaard. Het bleek bijna het enige voorname, en ook waterdichte gebouw te zijn na de oorlog, vandaar dat de gemeente

er zijn diensten onder bracht. Al voor de Tweede Wereldoorlog waren er nieuwbouwplannen voor een gemeentehuis, nu diende zich een gebouw aan dat vroeg om restauratie.

Gemeente-architect Charles H.B. Estourgie had zijn werkkamer in een toren van de Kinkelenburg en zal aangestuurd hebben op deze restauratie (zie afb.). Estourgie had kunstgeschiedenis gestudeerd en sloot met zijn restauratieplannen aan bij de ontwikkelingen van zijn tijd, waarin kastelen vaak terug gerestaureerd werden naar de middeleeuwse bouwstijl. Een belangrijk



Ontwerp van gemeente-architect Ch.H.B. Estourgie voor de restauratie in 1954.

voorbeeld was het in de buurt gelegen kasteel Doornenburg. Estourgie sloot in zijn aanpak aan bij de visies van de toen toonaangevende restauratiearchitect H. van Heeswijk die ook de Doornenburg had gerestaureerd. In eerste instantie maakte Estourgie plannen voor een reconstructie van Kinkelenburg met een combinatie van middeleeuwse en 17de-eeuwse vormen met trapgevels en een houten brug op de originele plek. De 18de-eeuwse tekeningen hebben als belangrijke inspiratiebron gediend bij de restauratieplannen.

In 1954 werd Kinkelenburg gerestaureerd naar de aangepaste plannen van Estourgie. Hij was enigszins afgeweken van zijn oorspronkelijke plannen, omdat de herbestemming van het gebouw als raadhuis soms om een andere oplossing vroeg. De brug werd op een andere plaats gebouwd dan waar die

oorspronkelijk lag en de middeleeuwse delen kregen weer een middeleeuwse uitstraling. De vleugel werd herbouwd in 18de-eeuwse vorm om zo aan te sluiten bij een speciaal voor de raadzaal verworven 18de-eeuwse betimmering. In de plannen is een bijgebouw met spouwmuur te zien (op de plek waar eerst een bijgebouw met trapgevels stond), maar dat is uiteindelijk niet uitgevoerd. Uit het bouwhistorisch onderzoek blijkt dat er tijdens de restauratie veel vernieuwd is. De muren zijn helemaal opnieuw beklampt, overal zijn nieuwe vensters geplaatst en de grote trap in het kasteel is ook helemaal nieuw. Oude elementen, als moerbalken met korbeelstellen, werden nagebouwd. Er was ook sprake van hergebruik van oude materialen uit het kasteel, zoals bakstenen en tegels, en hergebruik van materialen uit andere gebouwen. De 18e-eeuwse vleugel werd ingrijpend gewijzigd vanwege de bestemming als raadzaal en trouwzaal. Er werd een betimmering van elders hergebruikt en de vleugel werd daaromheen herbouwd met nieuwe, speciaal voor de Kinkelenburg gebakken, stenen. De ‘middeleeuwse’ vleugel kreeg uiteindelijk tuitgevels in plaats van de geplande trapgevels.

Frank Haans merkt op dat de restauratie een totaalconcept was, en tegelijkertijd een ratjetoe doordat er is teruggegrepen naar verschillende bouwfases en bouwstijlen. Het totaalconcept hing sterk samen met de functie van het kasteel als raadhuis en werd ook doorgevoerd in het interieur en de detaillering. Zelfs de stoelen werden door Estourgie ontworpen. Bij de symboliek in het interieur komt de ‘Bataafsche’ oorsprong van Bommel terug, zoals in een kroonluchter met de beeltenis van Claudius Civilis, leider van de Bataafse opstand. Er zijn glas-in-loodramen met andere Bommelse kastelen en de raadzaal heeft plafondschilderingen met de legende van de twee reuzen Vahalis en Rhenus die de rivieren de Rijn en de Waal groeven en de vier jaargetijden. Het zal zeker geen toeval zijn geweest dat het Bataafse Bommel zo gepositioneerd werd tegenover het Romeinse Nijmegen.

Aan de hand van faseringsplattegronden en de waardenkaart laat Frank Haans zien dat de bouwhistorische waarde niet zozeer de ouderdom betreft, omdat het kasteel grotendeels bestaat uit herbouw of aanpassing uit 1953. Wel is het oude kasteel nog in de muurkernen aanwezig. De waarde en betekenis van de Kinkelenburg moet vooral worden gezien in samenhang met de naoorlogse herbestemming als raadhuis en de restauratie van Estourgie. Door de restauratie is de Kinkelenburg omgevormd tot een ‘Gesamtkunstwerk’ van de wederopbouw.

ATS

De geschiedenis van de raadhuisen in Zeist begint in de 19de eeuw. Sinds 2015 bestaat er een conglomeraat van vier raad- of gemeentehuizen, ofwel twee raadhuisen en twee grote uitbreidingen. Het door de jaren heen ontwikkelde complex kan typologisch worden gerangschikt onder het model van 'Groeidiamant', een term die door Ronald Stenvert is gebezigd als aanduiding van een type raadhuis.

Het oude dorp *Seyst* wordt in 838 al in bronnen genoemd en lag aan de belangrijke verkeersroute tussen Utrecht en Keulen. De kleine nederzetting had omstreeks 1180 een tufstenen, romaanse kerk.

Een prent van D. Stoopendaal (1702) toont de situatie ten noordoosten van het Slot Zeist (1685, Daniel Marot). Men ziet dat er tuinen waren gepland of al waren aangelegd. Verder zijn ingetekend de zichtas vanuit het Slot met de twee Dorpsstraten, Het Rond en ook de uitgestrekte gronden van het Slot. Zoals bekend werden rechtszittingen vaak in dorpsherbergen gehouden. Terzijde van de kerk bevond zich het vermoedelijk oudste schouten- of rechthuis. Een opvolger van een latere schout of drost bewoonde, zoals blijkt uit een acte uit 1745, een huis aan de Dorpsstraat. Het pand werd in 1771 ook aangeduid als het 'Geregthuijs'. Ook tijdens het Frans-Bataafse bewind (1795-1815) bleef het pand de functie van rechthuis behouden.

Wouter van Dam was in 1795 de laatste schout en hij woonde in het ernaast gelegen huis aan de Dorpsstraat. In 1811 werd hij benoemd tot *maire* van de nieuw gevormde gemeente Zeist. In het 'Regtshuis der Ambachts Heerlijkheid van Zeijst, bevond zich eene Gijzelkamer, Portaal en Bodenkamer, en boven eene ruime Zaal.' De eigenaar van Van Dam's huis aan de Dorpsstraat was, vanaf 1830, burgemeester F.N. van Bern. Tot 1842 bleef het pand 'bij continuatie verhuurd aan het gemeentebestuur.' In 1842 kocht de gemeente uiteindelijk dit oude schoutenhuis voor f 4.350.-. In de loop van de 19de eeuw groeide het dorp snel. Talrijke buitenplaatsen werden gebouwd, villaparken werden aangelegd, er kwamen hotels, een tram etc. Hiermee ging een enorme bevolkingsaanwas gepaard: van 2.700 inwoners in 1839 naar 5.600 in 1876. Daarmee namen uiteraard ook de taken van de gemeente toe en werd de ruimte in het bestaande pand te klein.

De gemeente bouwde in 1877-1878 ter plaatse van de oude panden een nieuw raadhuis in neobarokstijl met eclectische elementen. De architect, tevens gemeente-architect van Zeist, was Albert Nijland uit Utrecht. Het resultaat vonden velen niet mooi: 'Men kan in Zeist niet eischen, dat het een voorbeeld van bouwstijl geeft' (Weekbode 5.10.1878).

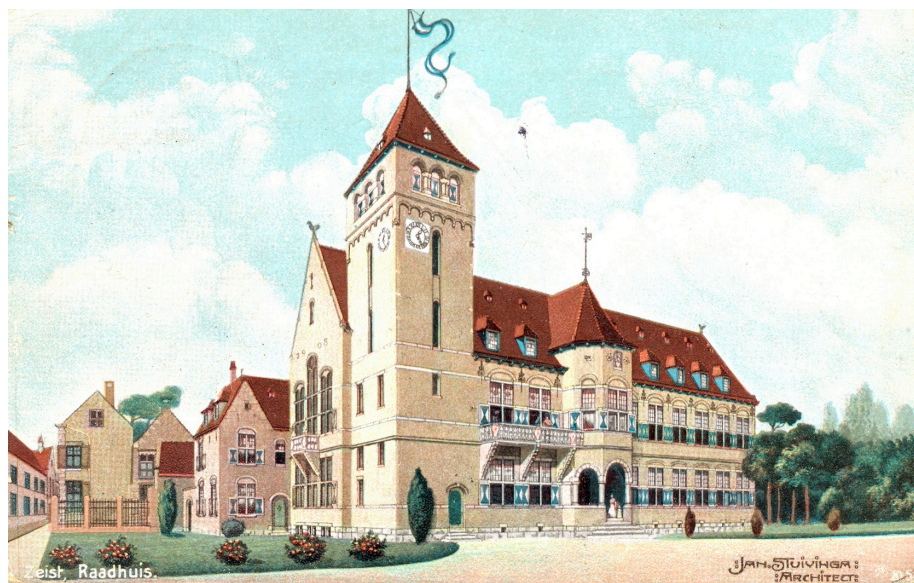
In 1900 was het aantal inwoners inmiddels gestegen tot 11.000, en het raadhuis aan de Dorpsstraat voldeed niet meer aan de toegenomen eisen en de daaraan verbonden taken. Het kwam bijzonder goed uit dat Jkvr. Marianne Henriette Walkart in 1903 het wandelbos, gelegen langs de Donkerelaan, aan

de gemeente Zeist legateeerde, onder de voorwaarde dat het een openbaar park zou worden. De familie Walkart bezat behalve dit overbos al sinds vele decennia percelen op de drie hoeken van het Rond (buitenplaats; stal/woon-/koetshuis; woonhuis/werkplaats). Na het overlijden van Jkvr. Walkart in 1904 stemden de erfgenamen toe dat de bouw van een gemeentehuis op de hoek van de 1e Dorpsstraat en de Donkerelaan mocht plaatsvinden, en dus dat het daar aanwezige huis mocht worden afgebroken.

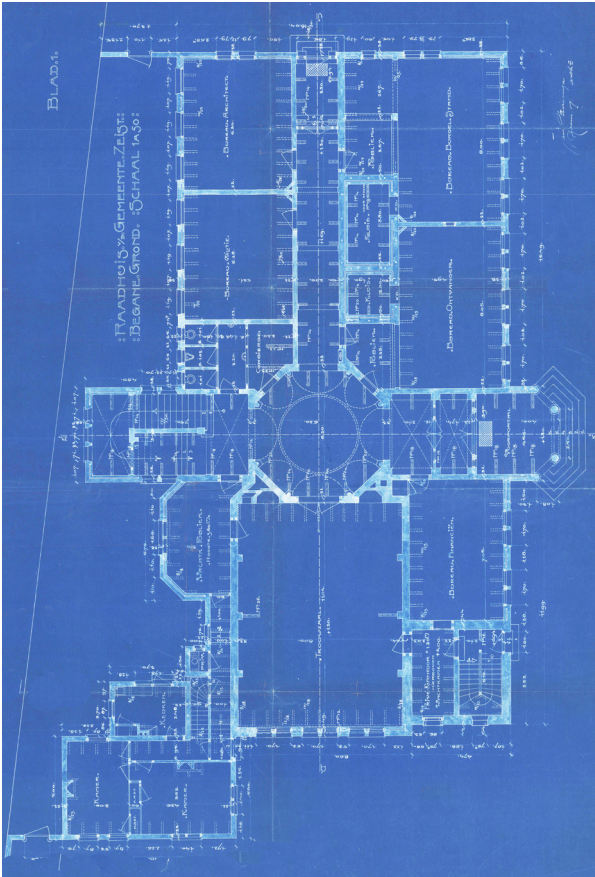
Het gemeentebestuur van Zeist schreef eind december 1905 een prijsvraag uit voor het ontwerp van een nieuw gemeentehuis. In verschillende vakbladen, architectuur- en bouw tijdschriften, werden advertenties gezet. Vóór 1 juni 1906 moesten de tekeningen worden ingeleverd.

Er was door de gemeente een jury ingesteld, die uitsluitend bestond uit raadsleden en dat leidde tot commotie onder de landelijke architecten. In diverse bladen werd stevige kritiek geuit. Architect H.P. Berlage, voorzitter van *Architectura et Amicitia*, drong erop aan om er enkele architecten bij te halen. B&W en de raad konden zich hierin wel vinden. Hierna werden prof. H. Evers, A. D. Nicolaas van Gendt en A. Salm als juryleden toegevoegd. Wel hielden de Zeister raadsleden de uiteindelijke beslissingsbevoegdheid in eigen hand.

Op de landelijk uitgeschreven prijsvraag werd gereageerd met 75 inzendingen, anoniem en onder een motto. Welbekende deelnemende architecten waren K.P.C. de Bazel, P.H. Scheltema en J. Crouwel. De eerste prijs ging naar het ontwerp (afb. 1) van architect Jan Stuivinga (1881-1962), dat een merkwaardig



Afb. 1 Presentatietekening Stuivinga. (Prentbriefkaart)



Afb. 2 Plattegrond begane grond, 1907, Jan Stuivinga.
(Collectie GAZ)

motto had: *Jungfrau mit Adler*. De toen 26-jarige Stuivinga liet zich voor het motto inspireren door het Duitse stadswapen van Nürnberg, waar hij niet veel eerder zijn architectuurstudie had afgerond.

De gemeenteraad was verdeeld en koos uiteindelijk met zes tegen vier stemmen voor het ontwerp van Stuivinga, maar eiste wel enige wijzigingen.

Sommige raadsleden vonden het ontwerp te veel in 'ouderwets Duitse stijl'.

Bij het tweede ontwerp bleef het gebouw gelijk van omvang: het bestond uit een hoofdvolume onder een hoog dak, met een hoge toren op de zuidoosthoek. De wijzigingen hielden in dat het gebouw opschoof in de richting van het Walkartpark, waardoor er meer ruimte voor het Rondeel werd gecreëerd. De architect liet de lage aanbouw met de Dorpsstraat zijde naar voren uitspringen. Een meer 'modern' aanzien kreeg het pand door de toevoeging van

details in neo-renaissancestijl. De kosten werden geraamd op 97.334 gulden, ruim 6.000 was gereserveerd voor een luxe afwerking. Voor deze afwerking van exterieur en interieur werden kosten noch moeite gespaard: beeldhouwwerk buiten en binnen (J.H. Schröder 1866-1935), terrazzovloeren (C.F. Fiscalini), eikenhouten betimmeringen en deuren, een parketvloer in de raadszaal, marmeren lambriseringen en kolommen in de hal, gebrandschilderde glas-inloodramen en passend meubilair.

Jan Stuivinga had in die jaren een drukke architectenpraktijk (afb. 2) en voor de bouw van het raadhuis associeerde hij zich in 1908 met zijn broer Theo (1880-1959). Zij zouden daarna nog vele gezamenlijke ontwerpen en projecten



Afb. 3 Het huidige raadhuis in Zeist. (foto M.E. Stades, 2015)

uitvoeren. Een voorbeeld daarvan is het voormalige Post- en Telegraafkantoor aan Het Rond te Zeist (1911) en het voorgebouw van het gemeentehuis/raadhuis in Veendam (1913).

In de daaropvolgende jaren leidde plaatsgebrek in het bestaande raadhuis tot de bouw van noodgebouwen: er ontstond er een in 1959 en een tweede in 1966. In oktober 1976 brak een felle brand uit op de zolder van het oude raadhuis, waar in die tijd secretarieel werk werd verricht. De kap en de bovenste verdieping werden door de vlammen verwoest. De schade werd met spoed hersteld, maar niet lang na deze restauratie werd besloten om aan de achterzijde een grote uitbreiding te realiseren.

Het nieuwe complex, het derde raadhuisgebouw, werd ontworpen door architect Jacob Lengkeek (geb. 1933). Het zogenoemde secretariegebouw leek los van het oude raadhuis te staan, maar op verdiepningsniveau werd het pand met een tussenlid op het oude raadhuis aangesloten. De bouw startte in 1982 en werd in 1984 voltooid. Het gebouw is een typisch voorbeeld van de jaren '80-architectuur: een kantoor met speelse gevelarchitectuur en veel reliëf aan de buitenkant, in de vorm van balkonnetjes. Het interieur bestond uit een onoverzichtelijke aaneenschakeling van kleine ruimten, ook door de

tussenverdiepingen en trapjes. Het oude raadhuis (1878) aan de Dorpsstraat en de gevels van twee 19de-eeuwse huizen werden ook onderdeel van dit nieuwe complex.

Ook de nieuwbouw uit 1984 voldeed al spoedig niet meer aan de eisen. In een groot flatgebouw aan de overkant van de Slotlaan werden sinds 1995 ruimten gehuurd voor publieke zaken en andere gemeentelijke diensten. Er werden vanaf 2010 al weer nieuwe plannen gemaakt en ook geconcretiseerd. Sinds 2014 beschikt de gemeente Zeist (meer dan 60.000 inwoners) over een grote uitbreiding van het raadhuis. De bestaande drie volumes (1878-1908-1984) zijn op een vernuftige manier met elkaar verbonden en gecombineerd met de nieuwe bouwdelen. Deze bestaan uit twee blokvormige volumes, één aan de Dorpsstraatzijde en een groter blok, met raadzaal en restaurant, aan de kant van het Walkartpark. Voor de nieuwbouw, in principe alleen voor het casco of de schil, was architect Thomas Rau (RAU-architecten) verantwoordelijk. De uitvoering van de nieuwbouw, inclusief de verbouwing, renovatie en herinrichting van het door Lengkeek ontworpen gebouw uit 1984, is tot stand gebracht door PRO-Ateliers in opdracht van Mapron Condor Wessels Vastgoed. Daarbij speelden ideeën van duurzaamheid, hergebruik materialen en grondstoffen een belangrijke rol. Dankzij een opengebleven ruimte aan de Dorpsstraatzijde en een glazen volume tussen de oude en nieuw delen heeft het oude Stuivinga-raadhuis (afb. 3) als rijksmonument prominent zijn waarde, aanzicht en volume behouden.

ES

GEMEENTEHUIZEN VOOR EN NA DE OORLOG

*CHARLOTTE VAN WIJK, VAKGROEP ARCHITECTUUR- EN STEDEN-
BOUWGESCHIEDENIS, FACULTEIT BOUWKUNDE, TU DELFT*

Tijdens de studiedag over openbare gebouwen waren het vooral de wat oudere openbare gebouwen die de aandacht kregen, maar Charlotte van Wijk maakte in haar lezing ook een sprong over de Tweede Wereldoorlog heen. Zij heeft zich bezig gehouden met de inventarisatie van gebouwen voor lokaal bestuur uit de 20ste eeuw, waarbij het zwaartepunt na 1945 lag. Een uitgebreide literatuurstudie was uiteraard het begin van haar onderzoek en de vragen die ze zich daarbij stelde waren de volgende: is er een bepaalde typologie en stijl te herkennen en reflecteert deze de politiek in de gemeente en de ideologie die er achter zit?

Ze legde haar focus op de gebouwen waarin de gemeenteraad vergaderde. De representatieve factor moet een dergelijk gebouw tot een identificatiepunt maken, maar bij het ontwerp van een gemeentehuis komt veel kijken. Wie heeft



Het raadhuis in Enschede, een romantisch-expressionistisch ontwerp van G. Friedhoff, 1930.

er inspraak? Burgers, gemeenteraad, B & W? Welke architect wordt er gekozen? Wat wil men uitstralen en met welke regelgeving moet men rekening houden? Belangrijker dan de bouwstijl is de typologie.

De spreekster geeft aan de hand van voorbeelden een overzicht van verschillende bouwstijlen tussen 1900 en 1960. De neorenaissance in Ouddorp en Zeist en het Hollands classicisme in de dorpjes Tongelre en Kantens passeerden de revue. Uit het interbellum kent waarschijnlijk iedereen het gemeentehuis van Hilversum en dat van Usquert, maar ook dat van Heerlen? Er ontstonden mengvormen van stijlen en een vorm van eigentijds classicisme. Een rol was ook weggelegd voor zakelijk of romantisch expressionisme (zie afb.), respectievelijk de Haagse en Delftse school. Wanneer men gaat kijken naar de plaatsen Wieringen, Waalwijk en Noordwijkerhout valt een grote gelijkens tussen de gemeentehuizen op: het is eigenlijk een serie, van de hand van Kropholler. Ook de architect Blaauw maakte series van op elkaar gelijkende gemeentehuizen. Toch beantwoordden deze niet de vraag naar functionaliteit.

Na de Tweede Wereldoorlog greep men in eerste instantie terug op oude vormgeving, maar eind jaren vijftig kwamen er nieuwe stijlen, zie in Cuijk, Beilen en Odoorn. Het gebruik van beton, staal en glas werd vooral een kenmerk van de ontwerpen van de broers Jos en Leo de Jonge, zie de gemeentehuizen in Heerjansdam en Andijk.

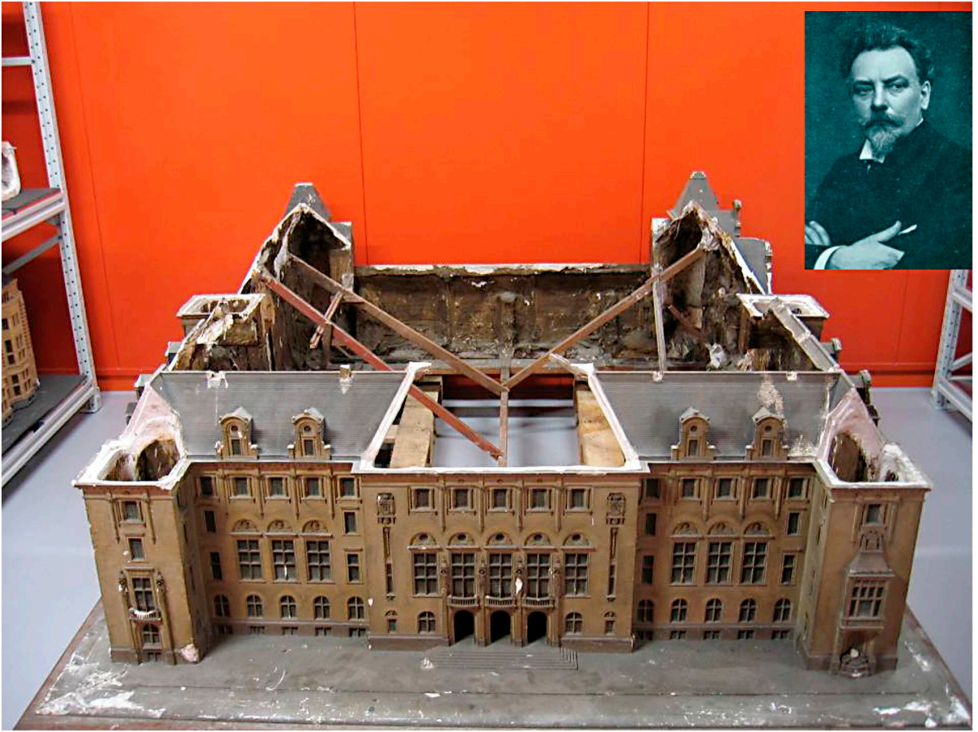
Qua typologie moesten vóór de Tweede Wereldoorlog macht, waardigheid en welvaart van de stad (of gemeente) tot uitdrukking komen, maar daarna stond de democratie, openheid en transparantie meer op de voorgrond. Het gebouw moest dienstbaar zijn en goed toegankelijk. Door uitbreiding van de taken van de gemeentes was een eenvoudig volume niet voldoende gebleken, men had meer ruimtes nodig met ieder hun eigen sfeer. Er was al vóór de oorlog geleidelijk een tweedeling ontstaan tussen het ambtelijke en het representatieve deel van het gemeentehuis, zie Zwijndrecht. De VNG (Vereniging Nederlandse Gemeenten) had in 1940 al als advies naar voren gebracht dat de bezoeker van het raadhuis met beide facetten in contact diende te komen, en in 1961 werd dit nog eens aangescherpt. Een oplossing, naar Scandinavisch voorbeeld, werd gevonden in het creëren van een centrale hal, voor de representatieve functies en kleinere ruimten voor het ambtelijk apparaat. Dit ontwerp werd in Hengelo door architect Berghoef gebouwd, tussen 1958 en 1963. Hij zette er ook een toren naast, als een knipoog naar de Torre del Mangia in Siena, Italië (14de eeuw). Daarna ontwierp hij nog zes andere gemeentehuizen, voor een deel met een centrale hal en dit kan men met recht ook een serie noemen. Het idee werd overgenomen door andere architecten waarbij er steeds meer aandacht kwam voor service aan de bezoekers, o.a. in Rijnsburg, Nieuw-Ginneken en Druten. Samenvattend kan gezegd worden dat het gemeentehuis in stijl meegaat met de algemene tendensen en door de ontwikkelingen op gebied van representatie zich heeft aangepast in typologie, waarbij de bezoeker een 'klant' is geworden die op zijn wenken bediend wordt.

AHK

HET STADHUIS VAN ROTTERDAM

DIRK BAALMAN, ARCHITECTUURHISTORICUS EN OUD-DIRECTEUR VAN HET OVERSTICHT, ZWOLLE

Het Symposium openbare gebouwen werd afgesloten met een lezing over de restauratie van het raadhuis van Rotterdam aan de Coolsingel. Het stadhuis, gebouwd tussen 1914 en 1920 naar ontwerp van architect Henri Evers (1855-1929), is voor Rotterdam belangrijk omdat het één van de weinige gebouwen is die haast ongeschonden de Tweede Wereldoorlog doorkwam. Daarnaast is het één van de meest karakteristieke voorbeelden van de representatieve Beaux-Arts-stijl in Nederland. In de volksmond heeft het echter, door de rijke toepassing aan verschillende (zeldzame) marmersoorten, ook wel de bijnaam 'De marmergroeve' gekregen. De gipsen maquettes die Evers maakte als inzending voor de ontwerpprijsvraag van het stadhuis, lagen nog opgeslagen op de zolders (afb. 1). Het gebouw heeft gedurende haar intensieve gebruik vele kleine en grotere



Afb. 1 De bewaard gebleven maquette (van gips!) die Evers (rechtsboven) inzond voor de prijsvraag voor een nieuw stadhuis.

verbouwingen ondergaan en na jaren van achterstallig onderhoud was een grondige opknapbeurt nodig. In het kader van deze restauratie en renovatie is Het Oversticht uit Zwolle gevraagd om een cultuurhistorische analyse op te stellen.

Allereerst liet Baalman een reeks plattegronden zien aan de hand waarvan verschillende ruimtelijke aspecten van het stadhuis op schematische wijze inzichtelijk werden gemaakt: de indeling in een 'voor- en een achterhuis', het onderscheid tussen 'served spaces' en 'serving spaces', de belangrijkste assen, de binnenhoven en de functionele organisatie van het gebouw: 'reeksen van kamers aan een lange gang' en de trappenhuizen. Uit analyse van het gebouw werd tevens duidelijk dat de voorzijde van het gebouw belangrijker was dan de achterzijde en dat de bel-etage belangrijker was dan bijvoorbeeld de zolders (afb. 2).

Interessant is dat in het verlengde van de gebruikelijke faserings- en waarderingskaarten door Het Oversticht ook de 'transformatieruimte' in



Afb. 2 Eén van de monumentale vertrekken op de bel-etage van het stadhuis.

kaart is gebracht. In een plattegrond werd met behulp van drie kleuren, drie gradaties van transformatieruimte weergegeven. Gradatie '0' geeft de minste en '2' de meeste ruimte voor verandering. In een bijbehorende tabel wordt van de verschillende onderdelen zoals het casco, de indeling en de vaste en losse inrichting, losse inrichting met beknopte teksten nadere uitleg gegeven wat de mogelijkheden voor een ingreep zijn en wat de aard daarvan moet zijn. Voorbeelden van deze teksten zijn: 'geen' of 'nieuwe indeling kan', 'niet strijdig met 'karakter' van de ruimte' of 'met respect voor constructies/ruimten'. Deze transformatiekaarten beogen volgens Baalman een brug te slaan tussen de geïnventariseerde monumentwaarden en de invulling die ontwerpers daaraan kunnen geven. Deze wijze van waarderen betekent ook, zo bepleit Baalman, dat je stelling moet nemen en je uitspreekt: "Zo lezen wij het gebouw, zo gaan wij er mee om." Het visiedocument, waar deze transformatiekaarten en tabel onderdeel van uitmaakten, is goedgekeurd door het college van B & W. Dat was een belangrijke stap omdat daarmee de basis is gelegd voor een kader waar alle betrokken partijen – de gemeente zelf als gebruiker en

opdrachtgever, maar ook de ontwerpers en de beoordelende commissies – zich aan moesten committeren.

Hierna geeft Dirk Baalman een uitgebreid beeldverslag van de restauratie van het Rotterdamse Stadhuis. Helaas werd hierbij niet belicht hoe deze transformatiekaarten bij de verschillende keuzes gebruikt zijn. Dat neemt niet weg dat we een prachtig verhaal van een zeer geslaagde restauratie te zien kregen. De opstelling van raadzaal is zoveel mogelijk weer in de oorspronkelijke staat teruggebracht, door het hele gebouw zijn lambriseringen hersteld en is een oerwoud aan kabels weggewerkt. De zolders, eens het domein van buizen en ketels, zijn getransformeerd tot een lichte ruimte waar medewerkers kunnen lunchen en een werkbespreking kunnen houden. Om de toegankelijkheid van het gebouw te verbeteren zijn in het voorste deel van het complex liften gemaakt. Deze nieuwe toevoegingen zijn nadrukkelijk los van de bestaande structuur van het oude gebouw gehouden en hebben een eigentijdse, contrasterende vormgeving gekregen van plaatstaal dat ‘in ajour’ is opengewerkt.

AH

HERBESTEMMING IN EEN NIEUWE REALITEIT

FRANK STROLENBERG, PROGRAMMAMANAGER HERBESTEMMING & AGENDA TOEKOMST RELIGIEUS ERFGOED RCE

De afsluiting van het symposium werd verzorgd door Frank Strolenberg met een op brede leest geschoeid verhaal over herbestemming in de huidige tijd. Uit zijn verhaal sprak een sterk gevoel van urgentie. Dat mag duidelijk zijn na een dag van lezingen over overheidsgebouwen, waarvan vele inmiddels zijn afgestoten. Er wordt een nieuwe bestemming voor gezocht, evenals voor de vele leeggekomen postkantoren, kerken en boerderijen. De realiteit van nu betekent dat de wereld snel verandert. Dit levert een gestage stroom van vers te herbestemmen gebouwen op, terwijl ook de kijk op het herbestemmen zelf aan veranderingen onderhevig is.

Herbestemming is van alle tijden. De Grote Kerk van Veere vormt een goed voorbeeld. Op zich was de kerk te groot gepland en niet afgebouwd, maar na de reformatie bleek ze ruim genoeg om onderdak te bieden aan maar liefst vier kerkgenootschappen. Het imposante schip kreeg in de 19de eeuw diverse bestemmingen en diende tijdens de watersnoodramp van 1953 om vee onder te brengen. Sinds 2013 heeft het schip een culturele bestemming gekregen.

Door de kredietcrisis van 2008 is er een driedeling ontstaan in de hedendaagse herbestemmingen: Pre crisis, Crisis tijd en Post crisis. Vóór

The times they are a changin' (again)

Pre crisis

Bouw boomt
Single use/tenants
Permanentie
Gebouw voorop
Top down
Corporate
Winst
Erfgoed lift mee

Crisis tijd

Teveel vastgoed
Mixed use/tenants
Tijdelijkheid
Gebruik voorop
Bottom up
Coöperatie
Waarde
Erfgoed valt op

Post crisis

Bouw trekt aan
Mixed use/tenants
Permanent = Tijdelijk
Gebruik & gebouw
Middle-up-down?
Coöperatief?
Winst & waarde?
Erfgoed eerst?!

Afb. 1. Slide uit de presentatie van Strolenberg over de relatie tussen crises in de economische wereld en de wisselende visies op het bouwen.

de crisis was de bouw *booming* en ging het om enkelvoudig gebruik met een permanentie. Daarbij stond het gebouw voorop en lifte het erfgoed mee. De daarbij gebruikte benadering was top-down. Voorbeelden zijn de herbestemming van de Van Nelle-fabriek in Rotterdam, het Glaspaleis Schunck in Heerlen en de Dominicanerkerk Maastricht. In alle gevallen ging het om iconische gebouwen waarbij het erfgoed het decor vormde van de nieuwe ontwikkeling.

Tijdens de crisis bleek overduidelijk dat er veel te veel vastgoed is. Het gebruik werd korter en kreeg een meer tijdelijk karakter. Tevens werd een gebouw door meerdere groepen gebruikt. Niet het gebouw, maar het gebruik kwam nu voorop te staan. Goede voorbeelden van deze bottom-up benadering vormen de Brandweerkazerne in Maastricht en De Hallen in Amsterdam. Erfgoed valt tussen het aanbod aan vastgoed op als een belangrijk element.

Na de crisis trekt de bouw weer aan en wordt het tijdelijke gebruik 'het nieuwe permanente'. Wel blijkt dat er vooral een tekort blijft aan woningen, waar er elders vastgoed te over is. Tot 2040 moeten er een miljoen nieuwe bijgebouwd worden. De focus van de bouwnijverheid ligt op deze woningbouwopgave. Toch heeft men lessen geleerd van de crisis, door anders met het bestaande

vastgoed om te gaan. Het postgebouw naast het station in Zwolle is hier een voorbeeld van. Als City Post Zwolle wordt het bestaande gebouw, dat nog geen erkend erfgoed is, organisch ontwikkeld in afwachting van toekomstplannen. Middle-up-down wordt deze coöperatieve benadering genoemd, waarbij de ontwikkeling van het betreffende vastgoed nog niet helemaal is uitgekristalliseerd (afb. 1).

Anno 2015 zijn de omstandigheden onveranderd; er is een groeiend aanbod aan leegstaande gebouwen waarvan een flink deel erfgoed. Van de ruim 60 miljoen m² leegstaande gebouwen is 2 miljoen m² monumentaal erfgoed. De vraag van de potentieel geïnteresseerde verandert ook; er is meer behoefte aan authenticiteit, aan identiteit en aan onderscheid. Dat biedt kansen aan karakteristiek vastgoed zoals leegstaand erfgoed in de vorm van fabrieken, kerken en boerderijen. Maar hoe zijn die kansen te verzilveren, vroeg Frank zich af.

Hij constateerde vier soorten veranderingen ten opzichte van het erfgoed: in behoefte, in waardering, in het denken erover en in de organisatie. Bijna 80% van de bevolking is geïnteresseerd in erfgoed en geschiedenis. Die behoefte, of belangstelling wordt steeds breder waarbij ook de betrokkenheid met de leefomgeving groter wordt. Daarop zou ingespeeld kunnen worden door naast de klassieke waarden ook te werken aan waardevermeerdering en stimulering van toerisme, creatieve bedrijvigheid en sociale effecten zoals de 'sense of place' (afb. 2). De meerwaarde van monumenten is daarbij een 'asset', en ook hun locatie speelt een belangrijke rol. De meest vitale centrumgebieden zijn immers doorgaans de oude centrumgebieden, als Amsterdam, den Haag, Haarlem of Dordrecht.

Ook het denken over erfgoed verandert, waarbij er een omslag plaats vindt van het statische naar het dynamische.

Naast het fysieke van het erfgoed wordt ook het verhalende aspect belangrijk, waarbij niet enkel het object maar ook zijn relatie met de context belangrijker wordt. Het denken in 'verlies' bij erfgoed slaat voorzichtig om in het denken in 'winst' bij wat we met erfgoed kunnen doen: het erfgoed van last tot lust (afb. 3).

Nieuwe ontwikkelingen zouden moeten leiden tot verandering van de organisatie van het erfgoed zelf. De Erfgoedzorg 1.0 was een particulier initiatief, geïnitieerd door organisaties



Afb. 2 De Dominicanerkerk in Maastricht, nu een boekhandel.

Verschuivingen in het **denken** over erfgoed

- | | |
|--------------------------|------------------------------|
| • het fysieke | ➤ het verhalende |
| • kijken naar 'objecten' | ➤ kijken naar gebieden |
| • het bijzondere | ➤ het algemene |
| • het historische | ➤ het actuele |
| • professional value | ➤ public value |
| • het authentieke | ➤ de interpretatie |
| • geaccepteerd erfgoed | ➤ onbemind (slaven, oorlog) |
| • denken in verlies | ➤ denken in termen van winst |
| • van last | ➤ tot lust |

Afb. 3. Slide uit de presentatie van Strolenberg over de verschuivingen in het denken ten opzichte van erfgoed over de jaren.

als de K.N.O.B. gevolgd door Vereniging Natuurmonumenten, Heemschut en Hendrick de Keijser. Dit resulteerde in de redding van klassieke monumenten zoals kastelen en tot een groeiend bewustzijn van het belang van erfgoed. Erfgoedzorg 2.0 startte in 1873 met de noodkreet van Victor de Stuers waarna de overheid uiteindelijk de regie nam. Dit leidde tot een fijnmazig netwerk van monumentenzorg, tot eigen wetgeving (Monumentenwet 1961), tot een eigen financieel instrumentarium. De successen van deze fase zijn terug te vinden in een collectie van 100.000 beschermde monumenten, opgeknapte binnensteden en een ingelopen restauratie achterstand. Die collectie staat er momenteel *grosso modo* goed bij.

De huidige tijd is echter een tijd waarin overheid, privaat en particulier initiatief zich op een andere wijze tot elkaar verhouden. De samenleving is steeds horizontaler georganiseerd. De burger eist zijn plek op en wordt daartoe aangemoedigd door de overheid. De subsidierelaties worden afgebouwd, partijen worden gevraagd ondernemender te opereren. We gaan steeds meer denken in termen van businessplannen, exploitatie, etc. Dit stelt nieuwe eisen aan de collectie (wat is nog de collectie en wie draagt waarvoor verantwoordelijkheid en hoe wordt ze gebruikt?), de financiering

(subsidies nemen af in aantal en omvang: wat komt er voor terug?), organisatie (relatie overheid-burger verandert: wat betekent dat voor de zorg voor de monumenten? Daarnaast veranderen ook de verhoudingen centraal-decentraal. En de Monumentenwet zelf is veranderd in een Erfgoedwet (2016) naast een Omgevingswet. En tenslotte: de kennis binnen onze sector (zijn wij in staat om te denken in termen van businessplannen, rendementen, etc.? Erfgoed is immers voor een groot deel 'gewoon' vastgoed geworden). Kortom, dit vraagt om een andere ordening van de erfgoedzorg: een fase 3.0 die dus nog vorm moet krijgen.

De eindconclusie van de presentatie luidde dat de behoefte aan erfgoed is vergroot, dat de waardering daarvan is verbreed en dat het denken over erfgoed is verruimd. Daarbij is de organisatie van het erfgoed verschoven. Waarna Frank afsloot met de opmerking, vrij naar Einstein, dat de structuur en de evolutie van tijd & ruimte wordt bepaald door de verdeling van energie, massa & impuls ($G_{\mu\nu} + \Lambda g_{\mu\nu} = (8\pi G/c^4)T_{\mu\nu}$) onder verwijzing naar enkele websites waaronder www.herbestemming.nu en www.kiezenvoorkarakter.nl.

RS

AALMARKTPROJECT TE LEIDEN

MICHEL VAN DAM, BOUWHISTORICUS BAAC

Het Aalmarktproject betreft de herontwikkeling van een deel van de Leidse binnenstad. Het gebied ligt tussen de Breestraat, de Aalmarkt, de Mandenmakerssteeg en de Stadsgehoorzaal. Om de Breestraat beter met de Haarlemmerstraat te verbinden wordt momenteel in het laatstgenoemde blok een nieuwe winkelstraat gerealiseerd, de Catharinasteeg. Deze gaat haaks op de Breestraat lopen. Hoewel er rekening wordt gehouden met de bestaande monumenten in het gebied, kon bij herontwikkeling van het gebied niet alles behouden worden. Over de systematische documentatie van de te verdwijnen panden voorafgaand aan de sloop ging de bijdrage van Van Dam. Het gebied bevatte oorspronkelijk langgerekte percelen tussen de huidige Breestraat en de oever van de Rijn en ondiepe percelen aan de Mandenmakersteeg. Ter plaatse van de huidige stadsgehoorzaal ontstond in de 13de eeuw het Sint Catharinagasthuis, waarvan de kapel in 1634 als Waalse kerk dienst ging doen. Aan de zijde van de Aalmarkt verrees in 1926 een pand van Van Nelle, Aalmarkt 17, waarvan sinds de sloop in 1976 een gapend gat resteert.

Ten behoeve van de herontwikkeling gaf ASR vastgoed ontwikkeling aan BAAC bv de opdracht voor een onderzoek. Op grond van een bouwhistorische PVE werd een onderzoek opgezet met een aan de archeologie ontleende methodiek waarbij werd gewerkt met ruimtenummers en een ruimteboek met sporenkaart. De gevonden gegevens werden verwerkt in een database met per vlak sporennummers. De bedoeling was om tot een ontmantelingsplan te komen voor het zorgvuldig slopen van de panden. Gedacht werd aan een fase 1 ruimteboek, fase 2 strippen en fase 3 verder strippen. In de praktijk liep dit nogal door elkaar door aanwezigheid van asbest en ook door bouwkundige problemen. In het proces zat ook het uitnemen van vondsten en het maken van documentatie- en fasetekeningen. Het resultaat bestond uit vele ontdekkingen, met dendrochronologische dateringen en ook kleur- en behangvondsten (afb. 1 & 2). Zo leverde Aalmarkt 15 beschilderde balken op, en was er oude en minder oude graffiti te vinden. Het pand Mandenmakerssteeg 7 had een gevelsteen met jaartal 1588 en de gevel bleek, boven de 19de-eeuwse pui, te zijn voorzien van gemetselde gevelpatronen. Ook werd er daar een Jugendstil sjabloonschildering gevonden. In Aalmarkt 14 trof men 18de-eeuwse wandbeschildering aan. In het gebied bleek veel hergebruikt materiaal te zijn toegepast. Zo waren er wanden van oude vloerplanken en deuren.

In Breestraat 66 werd een akoestisch plafond aangetroffen uit 1909 met zeegras als isolatie en gipsplaten. Dat bleek te gaan om platen van cocosgips. (Dit was vanaf 1907 in Nederland bekend en is toen waarschijnlijk uit Engeland ingevoerd, om vanaf 1917 in Oosterbeek te worden geproduceerd, zie Bot Vademecum, 252).

Het vele gevonden materiaal moet nog samen met de archeologische resultaten nader uitgewerkt worden, maar enkele voorlopige conclusies kon Michel al wel geven. Het bleek dat de panden in de Mandenmakerssteeg naar achter waren verlengd en dat Breestraat 68, dat werd gesloopt ten behoeve van de nieuwe winkelsteeg, interessante bouw- en ophogingsfasen had. Ook werd geconstateerd dat er vrijwel geen oudere historische indelingen zijn aangetroffen, noch afwerkingen ten gevolge van ingrijpende verbouwingen in de laatste kwart van de 20ste eeuw. Wel waren er aardige onvoorziene vondsten, zoals een kwartrond houten deurtje en een geheime drankvoorraad uit de Tweede Wereldoorlog.

Wat de ontleding, die door BAAC werd uitgevoerd, heeft aangetoond is dat bouwhistorische verkenningen, omdat ze in bewoonde toestand uitgevoerd worden, vaak onvolledig zijn en dat net voor en tijdens de sloop aanvullend nog vele historische bouwdelen en -elementen gedocumenteerd kunnen worden.



Afb. 1 & 2 Een van de ruimtes voor en na de restauratie. (foto BAAC)

ONTWIKKELINGEN IN DE PERIFERIE, ONDERZOEK NAAR
HAARLEMMEERSTRAAT 254
*PIETER-JAN DE VOS, BOUWHISTORICUS ERFGOED LEIDEN EN
OMSTREKEN*

De lezing die De Vos geeft, bestaat uit twee delen; het eerste deel betreft het bouwhistorisch onderzoek naar het pand Haarlemmerstraat 254 te Leiden. Het tweede deel gaat in op de daarbij gebruikte fotogrammetrische technieken. Aangezien het onderzoek naar het genoemde pand later in een apart artikel in deze Nieuwsbrief door de spreker zelf uitgebreid beschreven zal worden, beperkt dit verslag zich tot het tweede gedeelte van de lezing.

Voor het documenteren van het pand Haarlemmerstraat 254 is gebruikt gemaakt van fotogrammetrische orthofoto's. Van het te onderzoeken object zijn vele foto's gemaakt die daarna door speciale software worden omgezet tot een 3D-model. Hiervan kunnen vervolgens aangezichtsfoto's van bijvoorbeeld zijmuren, plafonds of vloeren worden geproduceerd, waarbij de computer het perspectief kunstmatig verwijdert.

Het resultaat is een exacte documentatie van alle onderdelen en sporen van het gefotografeerde onderwerp. De werkgever van De Vos, Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO), kiest er in verband met de snelheid voor om de orthofoto's niet over te trekken en om te zetten tot een lijntekening. Beide varianten hebben hun eigen specifieke voor- en nadelen.

ELO heeft, in samenwerking met CIPA Heritage Documentation, een masterclass 'digitale technieken voor bouwhistorie' opgezet, waarvoor men zich op deze Platform middag kon inschrijven.

JN



Orthofoto van een zijmuur van het pand
Haarlemmerstraat 254 te Leiden. (afb. ELO)

KASTEEL NEERIJNEN *JEROEN VAN DER WERF, BOUWHISTORICUS STICHTING MONUMENTENBEZIT*

Spreker Jeroen van der Werf was tot voor kort parttime werkzaam bij een Architectenbureau. Uit interesse begon hij de HBO+ opleiding Bouwhistorie, restauratie en monumentenzorg. Zijn afstudeerproject betrof kasteel Neerijnen, waar hij een jaar lang onderzoek deed. De opleiding is ondertussen afgerond, en sinds kort is hij werkzaam voor Stichting Monumentenbezit, waar hij verantwoordelijk is voor het beheer van Vesting Naarden.

Kasteel Neerijnen ligt in de Tielerwaard, vlak bij kasteel Waardenburg, langs de Waal. Het kasteel stond eerder bekend als Clingenburg. In 1928 zijn in opdracht van baron van Pallandt, toenmalige eigenaar, luchtfoto's van het kasteel gemaakt, die een interessant overzichtsbeeld geven van de locatie. Zijn dochter Julie Elise van Pallandt was de laatste bewoner van kasteel Neerijnen. Na haar overlijden rond 1970 werd het kasteel verkocht en via Het Geldersch Landschap overdragen aan de gemeente Neerijnen. Het gebouw werd daarna in gebruik genomen als gemeentehuis en deze functie heeft het nog steeds. Het kasteel bestaat uit een toren, waar zich de hoofdentree bevindt, met daarachter een bijna kubusvormig bouwblok met schilddaken en een oostelijke aanbouw uit recentere tijd. De westgevel van het kasteel is het vaakst afgebeeld in de loop der tijd en werd ook het intensiefst onderzocht door Van der Werf. Zijn bouwhistorisch onderzoek bestond uit drie componenten: een bouwhistorische verkenning, aangaande de vorm en de verschillende bouwfases; een gedetailleerde opname van het metselwerk in de westgevel; en een gedetailleerde opname van de kapconstructie.

Wanneer Neerijnen precies werd gesticht, is onbekend. Rudolf de Cock sloot in de 13de eeuw een verbond met de hertog van Gelre, waardoor het land van Neerijnen in handen kwam van De Cock. Eén van de nazaten van De Cock was de stichter van kasteel Neerijnen. De oud(st)e bouwfase uit die periode is nog zichtbaar in het kasteel. Onder in de zuid- en westgevel is ouder metselwerk te vinden met als afmetingen van de stenen: 28/30 x 14,5 x 6,5. De eerste fase betreft een zaalbouw die de contour van de achterste kelder volgt. Deze kelder wordt door één tongewelf overspannen, terwijl de andere kelder een overspanning heeft met drie tongewelven.

Het verdere metselwerk van het kasteel is homogeen, in kruisverband, en heeft overal dezelfde lagenmaat. Er zijn geen naden die duiden op verschillende bouwfases en het lijkt er op dat het als één blok op de middeleeuwse basis is gebouwd. Ook de kapconstructie is een homogeen geheel qua opbouw en detaillering en in de rest van de draagconstructie van het kasteel is niets te vinden dat op een bouw in meerdere fases duidt. De enige discrepantie zit in de telmerken. Er komen zowel gekraste als gehakte telmerken voor. Een verklaring daarvoor is dat de kap mogelijk door twee verschillende ploegen is gebouwd.

Wanneer is dit kasteel precies gebouwd? Dat zal vermoedelijk ergens tussen



Afb. 1 Bouwsporen in de westgevel.
Boven het kozijn zijn twee rollagen
met daartussen een stroomlaag.

1574 en 1621 geweest zijn. In 1574 werd 'grote broer' kasteel Waardenburg belegerd en deels verwoest, het ligt voor de hand dat kasteel Neerijnen toen ook te lijden heeft gehad. In 1592 kwam Neerijnen in handen van Joost van Giessen en waarschijnlijk was hij verantwoordelijk voor de (her)bouw. Eind 17de eeuw kwam het kasteel in handen van de familie Van Aylva en een eerste tekening van het kasteel stamt uit 1731. Er zal bij de aankoop van het kasteel wellicht het één en ander verbouwd zijn, maar daar is geen bewijs voor gevonden: niet in het archief en ook niet in de vorm van bouwsporen. Deze periode is nog een hiaat in de beschrijving van de bouwgeschiedenis. In de 18de eeuw gebruikte Hobbe van Aylva het kasteel als zomerverblijf, net als zijn voorgangers. Uit deze periode zijn wel

aanpassingen bekend. Hij verving de kruiskozijnen door schuiframen en de hoofdentree kreeg in 1769 een rijke, hardstenen (Naamse steen) omlijsting met militaire elementen.

Zijn achterneef en erfgenaam Hans Willem van Aylva liet het kasteel wat grondiger verbouwen. De bestaande trapgevels werden afgebroken en er kwamen schilddaken. De gevel werd helemaal witgepleisterd. Het interieur werd verbouwd in Lodewijk XVI-stijl en daarvoor moest ook de buitengevel worden aangepast. Ramen werden verplaatst en vervangen ten behoeve van de symmetrie. Van zijn verbouwing zijn diverse elementen ook nog herkenbaar in het huidige kasteel. Zo zijn er plafondornamenten en een schouw met pendant waarin een medaillon in het interieur. Er zijn muursporen te vinden ter plaatse van een afgebroken toiletoker. Diverse bouwsporen zijn te vinden in de westgevel: boven het kozijn zijn twee rollagen waartussen een stroomlaagje is gemetseld. De borstwering onder de ramen werd verlaagd. Door het slopen van de trapgevels moesten er nieuwe hellende dakvlakken gemaakt worden, hiervoor werden nieuwe halve spanten tegen de bestaande spanten aangezet. Tijdens het onderzoek bleek ook dat de dakvlakken die langs de gevel liggen een hellingshoek hebben van 53 graden tegenover een hellingshoek van 57 graden voor de rest van de dakvlakken. Deze afwijking leverde een hoogteverschil op van 60 cm. De dakhelling was aangepast om de kap te verlagen.

Sinds het begin van de 19de eeuw was de familie Van Pallandt eigenaar van het kasteel. De Van Pallandts waren de eerste bezitters die er permanent gingen wonen, dus niet alleen in de zomer. In de loop van de 19de eeuw werd



Afb. 2 Luchtfoto uit 1928 van kasteel Neerijnen.

een aanbouw aan de oostelijke kant gerealiseerd, als vervanging van een eerdere aanbouw in slechte staat. Op de kadasterkaart van 1832 blijkt dat die aanbouw kleiner was dan de huidige; op de kaart van 1866 heeft de aanbouw zijn huidige omvang bereikt. Er waren nog meer aanpassingen aan het kasteel. Op de kap kwamen asbest leien in plaats van dakpannen. Deze zijn later weer vervangen door natuurstenen leien. Ook werd het interieur aangepast en de ooit witgepleisterde gevel werd kaalgehakt rond 1920. Dit laatste was essentieel voor het in beeld krijgen van de vele bouwsporen in de westgevel waar Van der Werf bij zijn onderzoek veel aandacht aan heeft besteed.

ATS

HIJSRADEREN – EEN EERSTE VERKENNING

FRANS KIPP, OUD-STADSBOWWHISTORICUS UTRECHT

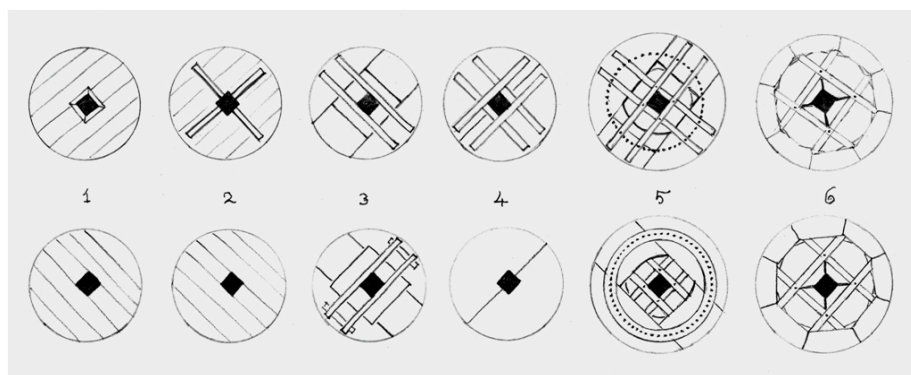
Aanleiding tot deze bescheiden verkenning in het land der hijsraderen, aldus de spreker, was een korte ronde door het huis De Drie Haringen in Deventer. Op zolder lagen vijf oude hijsraderen, plus een zesde die bij het huis hoorde. Voor veel bouwhistorici geldt dat een hijsrad een redelijk vertrouwd begrip is. Kipp realiseerde zich echter dat hij er nog nooit vijf bij elkaar had gezien, en het viel hem op dat ze alle vijf verschillend waren. Bij het nagaan

wat er over hijsraderen bekend is, bleek de oogst tegen te vallen, en ontstond de wens hiervoor aandacht te vragen in bouwhistorische kring. Dit leidde tot een bespiegeling bij het Bouwhistorisch Platform op 17 februari 2016.

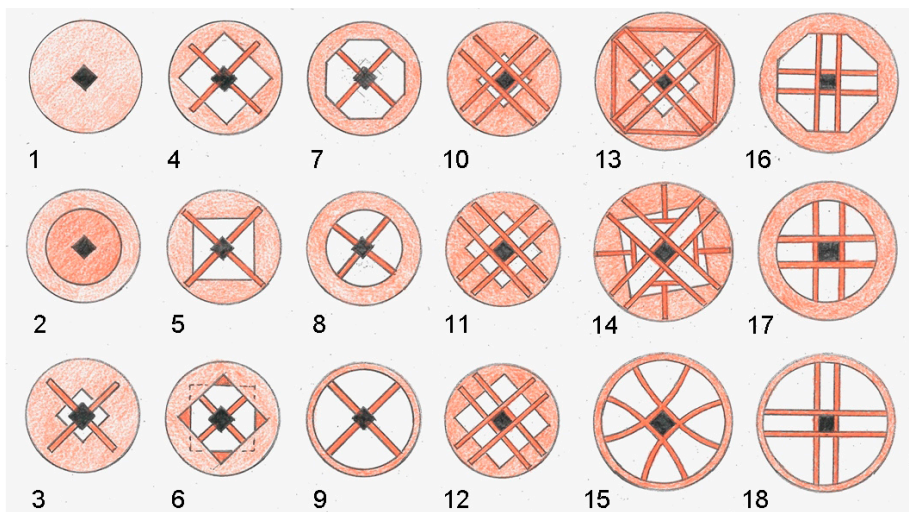
De eerste stap was de analyse van de in Deventer aangetroffen voorbeelden en is gebaseerd op de vormvariatie van de raderen zelf. Ze richt zich enerzijds op 'de schijf' en anderzijds op 'de steunconstructie'. Maar uiteraard zijn er allerlei andere aspecten die ook aandacht behoeven.

De voorlopige conclusie van de inventarisatie van deze vijf Deventer voorbeelden (afb. 1) luidt als volgt: er zijn gesloten (nr. 1 t/m 4) en open raderen (nr. 5 en 6). De gesloten raderen kunnen bestaan uit twee lagen van kruiselings op elkaar getimmerde planken (nr. 1 en 2), een massieve schijf in twee helften (nr. 4) of wel twee lagen van vier randplanken met een opgevuld midden vierkant (nr. 3). Bij de open raderen kan dit middenvierkant opengelaten zijn (nr. 5), of kan de buitenrand zijn samengesteld uit twee reeksen planken die in de lengterichting met overlapping op elkaar zijn bevestigd (nr. 6).

Bij de steunconstructie valt op, dat deze primair dient om de frictie tussen windas en rad te beperken door middel van inklemming. Daarnaast kan deze constructie ook een rol vervullen als steunfunctie voor de schijf of als 'spaken' in een open rad. De steunconstructie kan zich beperken tot vier latten rond de as (nr. 3), of bestaan uit een enkel kruis (nr. 2) – als spaken door de as gestoken – of opgebouwd zijn uit een dubbel kruis (nr. 4 en 5), geklemd rond het vierkante deel van de windas. Zowel het enkele als het dubbele kruis kan aan één kant van de schijf zijn aangebracht, of in twee helften dwars op elkaar aan beide kanten van de schijf.



Afb. 1 Eerste schematische indeling van diverse vormen hijsraderen, gesloten en open.



Afb. 2 Schema van achttien tot dusver gevonden types van hijzraden.

De volgende stap was bovenstaande voorlopige indeling te toetsen en uit te breiden aan de hand van een groter aantal voorbeelden, verspreid over het land, doch vanwege tijdsdruk moest dit beperkt blijven tot een vergelijking van beschikbare (foto-) voorbeelden. Dank gaat uit naar Jeroen Krijnen die hierbij hielp zoeken. Dit leverde een achttiental schematische voorbeelden op waarvan er hieronder een aantal besproken worden (afb. 2).

De simpele gesloten schijfraderen (nr. 1 en 2) zoals we die in Deventer zien, komen we ook tegen in Zutphen aan de Frankensteeg 12 (dendro 1635). In Rotterdam komen we bij Haringvliet 78 een vroeg 18de-eeuws 'open vierkant'-rad tegen met een enkel kruis, verbonden met de middens van de zijden (nr. 4). In Groningen, Ossenmarkt 5 en Bredevoort, Markt 7 komen we een dergelijk rad tegen, maar dan met een diagonaal kruis (nr. 5), dus verbonden met de hoeken van het vierkant. Van daaruit is het nog maar een kleine stap naar een rond open rad met vier spaken (nr. 7), als in Amersfoort, Breestraat 76 (nr. 8). Daarmee zijn we overgestapt naar de volgende groep: de open hijzraden met dubbel kruis (nr. 10 t/m 12). Deze groep is rijk vertegenwoordigd in Amsterdam, waar ook Gabri van Tussenbroek hielp zoeken (afb. 3), maar niet alleen daar. Een zeer groot formaat treffen we aan in het Oudezijds Arsenaal, Korte Geer in Delft (nr. 13), hier duidelijk bedoeld om de verhouding tussen het rad en de windas zodanig te beïnvloeden dat er zware kanonnen mee gehesen konden worden. Omdat de schijf zelf in verhouding vrij dun is, werd het dubbele kruis met extra latten uitgebreid tot een steunconstructie. Een bijzonder voorbeeld van een groot rad (nr. 14) is ook te vinden in de collectie van het Museum Kennemerland, de herkomst is onduidelijk. Ook hier gaf



Afb. 3 Hijssrad aangetroffen op de zolder van Singel 9, Amsterdam.

de grote maat aanleiding tot een extra degelijke uitvoering, maar robuuster dan in Delft. Het gaat om een vierkant rad met een zwaar dubbelkruis, dat in de hoeken is uitgebreid met koppelbalkjes en diagonale stralen. De degelijkheid doet denken aan het werk van een molenbouwer. Ook het (kleinere) vierkante hijssrad van Jansstraat 18 in Arnhem (nr. 12) lijkt op een molenachtergrond te wijzen. Dit rad was ooit van tanden voorzien, die nu grotendeels verdwenen zijn. Omdat deze met de hijssradfunctie niets te maken lijken te hebben, moet waarschijnlijk ook hier aan hergebruik worden gedacht.

De laatste groep is die van de dubbele hijssraderen. Het is niet verwonderlijk, dat deze

categorie vooralsnog vooral in Amsterdam vertegenwoordigd lijkt. Door de schaalvergroting in de handel zal daar het vertikaal transport van zware lasten tot dergelijke oplossingen hebben geleid, waarbij twee personen het hijssrad samen konden bedienen. Een goed voorbeeld is te vinden op de zolder van Huis Bartolotti. Een aparte plaats neemt daarbij Leidsegracht 38-40 in, waar een groot en een kleiner rad zijn gecombineerd aan dezelfde windas. Dat betekent dat men kiezen kon of men makkelijker maar langer wilde hijsen, of liever wat sneller maar zwaarder: het gaat om het principe van de versnelling. Men kon natuurlijk ook met twee personen deze combinatie bedienen. Ter vergelijking: bij één van de raderen op de zolder van Huis De Drie Haringen in Deventer had men dit eenvoudig opgelost door latten rond de windas te timmeren, waardoor de diameter daarvan groter werd en het hijstouw sneller (maar met meer moeite) opgewonden kon worden.

De spreker besluit zijn betoog met als conclusie dat een eerste inventarisatie geenszins compleetheit suggereert, maar die toch voldoende bleek om tot een oriënterend typologisch overzicht te komen als basis voor verdergaande bestudering.

Frans Kipp nodigt bij dezen alle bouwhistorici uit om dit overzicht aan te vullen met zoveel mogelijk voorbeelden en zo mogelijk bijbehorende gegevens, opdat het inzicht kan worden verbreed en verdiept. Vragen die bij hem centraal staan zijn:

Wanneer is deze vorm van hijsrad ontstaan, wat zijn de oudste voorbeelden?
Zijn er ontwikkelingen in de tijd aan te geven?
Zijn er kenmerken die tot datering kunnen leiden?
Zijn er regionale kenmerken en verschillen herkenbaar?
Door wie werden de hijsraderen gemaakt?
Hoe groot was de functionele variatie en had deze invloed op de vorm?
U kunt hem bereiken via: f.kipp@kpnmail.nl
[Het verslag is een bewerking van de door Frans Kipp opgestelde tekst van deze lezing.]

AH

ADDENDUM

In de verslaglegging van de lezing ‘Van langhuis naar Friese schuur’ door P. Borghaerts (in nummer 59) bleken op de volgende pagina’s en regels kleine misverstanden.

P. 5, r. 19, van onder: gesproken wordt in het verslag van ‘(archief Wommels)’, waar er door de spreker ‘(Tresoar Leeuwarden)’ is bedoeld.

P. 5, r. 14, van onder: de oudste boerderijen dateren uit de 16de eeuw, i.p.v. 17de eeuw.

P. 6, r. 9 e.v.: er werd bij de lezing afwisselend de naam ‘Andle’ en ‘boerderij Van der Hoffen’ gebruikt, maar het betreft dezelfde boerderij.

P. 6, r. 15/16: ‘het Broodhuys/Franeker’, hier werd bedoeld het dorp ‘Roodhuis’ (Reahûs).

P. 6, r. 14, van onder: 1784 moet zijn 1785, zie p. 5, r. 6.

VOOR DE DATUMS VAN DE KOMENDE PLATFORMS,
KIJK OP
WWW.BOUWHISTORIE.NL

HOUTHANDELSMERKEN REVISITED

EEN VONDST IN DE KELDER VAN HARINGPAKKERSTEEG 8 TE AMSTERDAM

GABRI VAN TUSSENBROEK

In 2007 kwamen in het Amsterdamse Scheepvaartmuseum op grenen balken in het souterrain reeksen houthandelsmerken aan het licht.¹ Het hout waarop deze merken waren aangebracht, bleek afkomstig te zijn uit het stroomgebied van de Oder en van de Havel/Elbe. Het unieke van de vondst was dat er doorgaande reeksen merken op het hout aanwezig waren, iets wat doorgaans bij bouwhout ten gevolge van bewerking na het transport niet meer het geval is. In november 2015 doken er in Amsterdam wederom enkele reeksen houthandelsmerken op, dit keer in de kelder van het pand Haringpakkerssteeg 8. De vondst is bescheidener van omvang en de onderzoeksomstandigheden waren minder gunstig dan die in 2007. Zo kon het scherp gezaagde hout niet worden bemonsterd en lag de kelder vol met materiaal, waardoor de merktekens lastig bereikbaar waren. Gezien de zeldzaamheid van dergelijke reeksen, is een korte signalering hier niettemin op zijn plaats.

STRAKKE BALKEN MET MERKEN

In de kelder van Haringpakkerssteeg 8 kwam tijdens een recente verbouwing een balklaag tevoorschijn, die bestond uit elf balken in totaal. Vijf van deze balken hebben een kwartrond profilering en stammen waarschijnlijk uit de tweede helft van de 17de of de eerste helft van de 18de eeuw.² De overige zes balken zijn ongeprofileerd,³ en vermoedelijk bij een verbouwing in de 19de eeuw aangebracht. Ondanks de strakke vorm van de balken zijn op vier van deze zes rechte balken reeksen houthandelsmerken te vinden (afb. 1). Deze merken moeten zijn aangebracht nadat het hout was gezaagd en zullen te maken hebben gehad met het transport, de opslag en de handel. Houtvlotverbindingen zijn in het hout niet aangetroffen, wat echter niet wil zeggen dat het hout niet in vloten kan zijn vervoerd. Het gebruik van touw en

¹ Gabri van Tussenbroek, 'Geheimschrift in oude constructies. Amsterdam en de internationale houthandel in de zeventiende en achttiende eeuw', in: *Nieuwsbrief SBN* nr. 45, December 2008, 37-52 en Idem, *Historisch hout in Amsterdamse monumenten. Dendrochronologie – houthandel – toepassing*. Publicatiereeks Amsterdamse Monumenten 3, Amsterdam 2012, 52-63. Dank gaat uit naar Bernd Adam, David Derksen, Karl-Uwe Heußner, Leendert van Prooije, Tilo Schöffbeck en Louis Vandenabeele voor hun suggesties en informatie.

² De balken hebben een breedte van 30 centimeter en een hoogte van 28 centimeter.

³ Deze balken hebben een breedte van 28 centimeter en een hoogte van 20 centimeter.

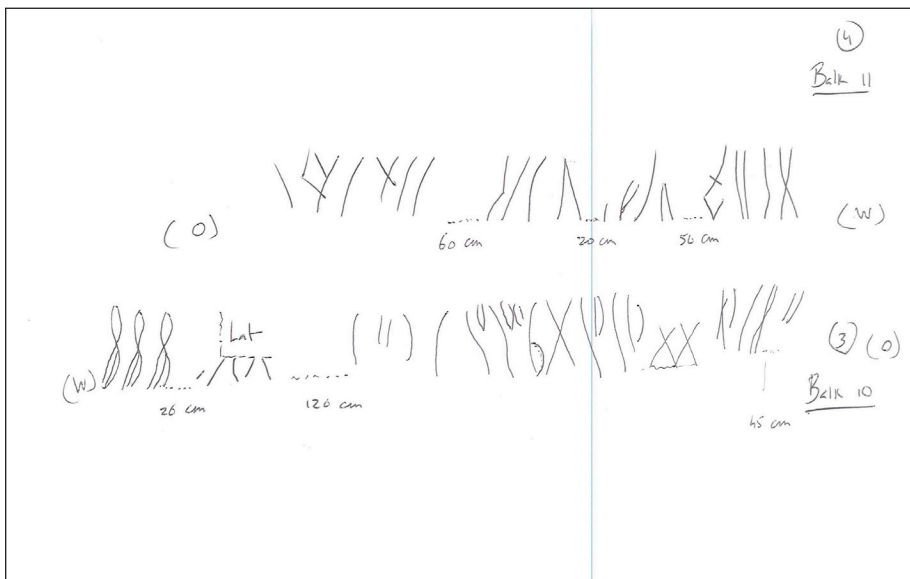
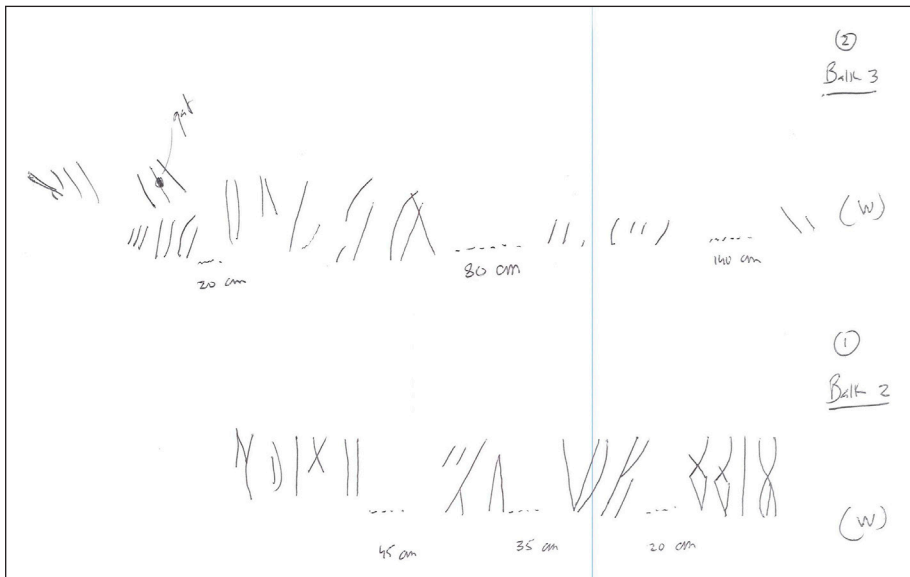


Afb. 1 Merken op een balk in de kelder van Haringpakkerssteeg 8 te Amsterdam.
(foto auteur)

spijkers laat niet altijd sporen na.⁴

De merken hebben een hoogte die bijna de hele zijkant van de balk beslaat, een kleine 20 centimeter. Ze lijken met grote behendigheid en snelheid te zijn aangebracht, waarbij gebruik is gemaakt van een ritsmes. De merken vertoonden per balk een afwijkend patroon. Hier en daar leek het oppervlak van de balken beschadigd, waardoor sommige merken mogelijk zijn weggevallen, en op één plaats was een lat gespijkerd, die de voortzetting van vier strepen aan het oog onttrok. Dat neemt niet weg dat de merken bij elkaar lijken te horen, met zich herhalende lange strepen, X-tekens, (omgekeerde) V-tekens en kortere halen (afb. 2a en 2b). Opvallend daarbij is dat er op elke balk sprake was van groepjes merken, die met een zekere tussenruimte tot het volgende groepje waren aangebracht. De tussenruimtes op de eerste balk bedroegen 45, 35 en 20 centimeter, die op de tweede gedocumenteerde balk 20, 80 en 140 centimeter, die op de derde balk 26, 120 en 45 centimeter, terwijl de ruimtes tussen de merken op de vierde balk 60, 20 en 50 centimeter bedroegen.

⁴ In het hout van het Scheepvaartmuseum werden deze verbindingssporen evenmin aangetroffen.



Afb. 2a & 2b De aangetroffen merktekens. (tekening auteur)

BETEKENIS

Een interpretatie van de merken is uiterst lastig. Op de balken in het Scheepvaartmuseum werden twee soorten merken gedocumenteerd, waarvan alleen de merken die hoogstwaarschijnlijk ten bate van het transport op de Elbe zijn aangebracht min of meer kon worden 'gelezen'. In combinatie met historische literatuur was het mogelijk de



Afb. 3 Bad Segeberg, merktekens in het dak van de Stiftskirche uit 1864, naar ontwerp van Hermann Georg Krüger. (foto Bernd Adam)

tekens te identificeren die te maken hadden met de eigendom van het hout, de herkomst, het nummer van de partij, de koper, de lengte van de balk en de handelaar die het verkocht. Inmiddels is duidelijk dat ook met kwaliteitsmerken rekening moet worden gehouden.⁵ De andere merkenreeks die in 2007 tevoorschijn kwam en die werd toegeschreven aan gebruik in het Odergebied, kon niet zo duidelijk worden ontcijferd. Arabische cijfers werden steeds door een grote N voorafgegaan en vervolgens door #-tekens van elkaar gescheiden, zodat de tekens slechts solitair, paarsgewijs of hooguit per vier naast elkaar stonden. Een stramien dat te herkennen was, bestond uit N # cijfer # cijfer. Opvallend hierbij was, dat op één balk soms meerdere systemen werden aangetroffen: N # 32 # ? plus N # 132Y # en ook N # 85 # plus N ? 2469 # plus 4 # 50 # 52, zoals er ook in de Haringpakkerssteeg meer tekenreeksen waren gebruikt.

De merken in Haringpakkerssteeg 8 vertonen echter een afwijkend karakter. In de aangetroffen reeksen zijn geen Arabische cijfers te herkennen en ook de #-tekens, die de functie van scheidingstekens lijken te hebben bij het hout uit het Odergebied, ontbraken. Het blijft daarmee vooralsnog een mysterie welke informatie de merken in Haringpakkerssteeg 8 in detail weergeven.

⁵ Vriendelijke mededeling Louis Vandenabeele, 15 december 2015, die hierover een publicatie in de *International Journal of the Construction History Society* voorbereidt.

HERKOMST

Gezien het feit dat we met tekens te maken hebben die afwijken van die uit het Oder- en Elbegebied, lijkt het voor de hand te liggen dat we de herkomst daarom elders moeten zoeken. Uit de 19de eeuw zijn merktekens bekend uit Schleswig-Holstein, uit Ostfriesland en Mecklenburg-Vorpommern. De merken in Haringpakkerssteeg 8 vertoonden overeenkomsten met merktekens die door Bernd Adam in de Stiftskirche van Bad Segeberg, zo'n twintig kilometer ten westen van Lübeck, werden aangetroffen (afb. 3). Archiefgegevens maakten duidelijk dat een deel van het daar gebruikte hout rond 1864 uit Zweden was geïmporteerd, maar de balken waarop de merktekens werden aangetroffen werden als 'bestes kerniges pommersches Holz' omschreven, en moeten dus afkomstig zijn geweest uit het grensgebied van het huidige Duitsland en Polen. Hiermee zouden we dus toch te maken kunnen hebben met een merksysteem dat op de Oder werd toegepast, ondanks de verschillen met de 18de-eeuwse voorbeelden uit het Scheepvaartmuseum.⁶ Niettemin moeten Zweden, Finland en het Balticum evenmin worden uitgesloten als herkomstgebied.⁷ In de kerk van



Afb. 4 Breitenfelde, merktekens in de kapconstructie van de kerk uit 1878, naar ontwerp van C.A.W. Lohmeyer. (foto Bernd Adam)

⁶ Vriendelijke mededeling Bernd Adam, mailwisseling van 11 en 12 november 2015.

⁷ Vriendelijke mededeling Tilo Schöfbeck, mailwisseling van 12 november 2015.

Breitenfelde, in het Kreis Herzogtum Lauenburg in Schleswig-Holstein, werden in de kapconstructie uit 1878 eveneens dergelijke merken gevonden (afb. 4).⁸ Deze waren op grond van archiefstukken afkomstig uit Zweden, van waaruit vooerbewerkt 'Quadratholz' werd geïmporteerd. Opvallend aan de vondst in Breitenfelde is wel, dat de reeksen wat korter waren dan die uit Amsterdam, wat mogelijk toe te schrijven is aan de kortere transportweg. Leidden langere wegen tot vaker overladen en doorverkoop en werden er daardoor meer tekens op aangebracht? Verder onderzoek zal het moeten leren.

De eerdere conclusie, dat houthandelsmerken geen geïsoleerde fenomenen zijn, moet hier in ieder geval worden herhaald. Voor gedetailleerdere kennis van de historische houthandel – ook die in de 19de eeuw! – is het zaak dat er meer voorbeelden worden gedocumenteerd en gepubliceerd. Daarnaast zal moeten worden gezocht naar 19de-eeuwse gegevens in Noord-Duitsland of Zweden, die allicht eenvoudiger te vinden zullen zijn dan dergelijke gegevens uit eerdere periodes.

NASCHRIFT: Aan de Vrije Universiteit Brussel verricht Louis Vandenabeele onder leiding van Inge Bertels, Stefan Holzer en Ine Wouters promotieonderzoek naar kapconstructies in de 19de en vroege 20ste eeuw. Daarbij besteedt hij ook aandacht aan de houthandel en merksystemen zoals hierboven beschreven. Voorbeelden van soortgelijke merktekens op 19de-eeuwse constructies worden dringend gezocht. Een mail aan Louis.vandenabeele@vub.ac.be wordt daarom zeer op prijs gesteld.

⁸ Het dak werd ontworpen door Landbauinspektor Carl August Wilhelm Lohmeyer en gebouwd door timmermeester Otto Gerdels, die de bouw van de kerk had aangenomen. Vriendelijke mededeling Bernd Adam, mailwisseling van 13 december 2015.

DE KEIZERSSTEENTJES

IN DE DOM VAN UTRECHT

BEWIJZEN VOOR DE VERPLAATSING IN 1475 VAN DE RESTEN VAN KEIZER KOENRAAD II EN HENDRIK V

JEAN PENDERS

Een moment van klein geluk beleeft de bouwhistoricus, die bij een onderzoek opeens de datum van een verbouwing vindt in de potloodkrabbel van de timmerman op de achterkant van een balk. Soms is een bouwjaar gemakkelijk te vinden, bijvoorbeeld wanneer het ingehakt is in een steunbeer of in metershoge cijfers is geschilderd onder de dakrand. Hij moet het dan wel kunnen lezen en ontcijferen. Het is jammer dat menig vakman of -vrouw wel in staat is een telmerk te dateren, maar niet een op ongebruikelijke wijze geschreven jaartal.



Afb. 1 Het besproken jaartalsteentje bij de 'keizerssteentjes' op het hoogkoor van de Dom van Utrecht met het jaartal 1475.

Een voorbeeld van een jaartal dat op een bijzondere wijze genoteerd is, is te vinden in de Dom van Utrecht. Op het koor zijn vloertegels te vinden, waarvoor menige Duitser naar Utrecht is gekomen, de zogenaamde ‘keizerssteentjes’. Onder deze tegels lagen ooit het hart en de ingewanden van keizer Koenraad II († 1039) en van keizer Hendrik V († 1125). Beide keizers van het Heilige Roomse Rijk zijn in Utrecht gestorven. Naar ieder verwijst een rij van drie tegels.



Afb. 2 De jaartal datering 1437 door Jan van Eyck op de lijst van zijn schilderij ‘De heilige Barbara’. (Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen, inv-nr 410)

De tegels zijn pas later aangebracht: toen de resten moesten verhuizen in verband met de sloop van de romaanse kathedraal, waar ze oorspronkelijk in de viering (het laagkoor) begraven lagen. Het gotische koor was op dat moment bruikbaar en op de nieuwe plek kregen de vorsten bescheiden tegels: hun wapen en inscripties. Wanneer werden ze daar herbegraven? Niet onbelangrijk voor wie zich interesseert voor de evolutie van de Dom. Het antwoord is simpel: het jaartal staat vermeld op een wat afwijkende tegel naast de andere tegels (afb. 1). Nou ja, simpel?

De keizerssteentjes worden uitvoerig besproken in 1929 door H.C. Hazewinkel in zijn artikel *De keizersgraven in den Dom*. Hij tekent en bespreekt ook het zo afwijkende tegeltje met ‘hiërogliefen’. Hij begreep dat het om een jaartal moest gaan, maar spreekt terecht tegen dat er ‘1039’ zou staan zoals eerder beweerd werd. Het derde cijfer, 7, interpreteert hij juist: het is een 7. En verder? Het jaartal kan ... ‘met veel goeden wil slechts opgevat worden als 1079.’

In 1965 onderschrijven E.J. Haslinghuis en C.J.A.C. Peeters in hun monografie *De Dom van Utrecht* de interpretatie van 7 als 7. Het karakter van de serie tegels wijst volgens hen op de 15de eeuw, maar verder dan deze conclusie komen ze niet. De belangrijkste bijdrage aan de discussie is van John M.A. van Cauteren in zijn artikel *De liturgische koordispositie van de romaanse Dom te Utrecht*, uit 1988. Hij geeft de oorspronkelijke plaats van de graven aan en de herplaatsing ervan



Afb. 3 Het jaartal 1473, ingehakt in de gevel van het koor van de Pfarrkirche hl. Virgil van Rattenberg (AU).



Afb. 4 Het jaartal 1512, ingehakt in de bovendorpel van het Velschenhaus in Thun (CH).

na de sloop van het transept. De tegels zijn, zonder de graven, nog twee keer verhuisd in 1720 en kwamen zo uiteindelijk op de huidige plaats terecht. Deze gang van zaken geeft hem de mogelijkheid de stenen nauwkeuriger te dateren: namelijk ‘rond 1460-1470.’ Bij de beschrijving van de tegels noemt Van Cauteren overigens de jaartaltegels niet. Een interessante vraag blijft open: waarom werden de graven pas in de 15de eeuw verplaatst, terwijl het gotische koor al rond 1350 gebruikt kon worden? In 1997 wordt de puzzel van het jaartalsteentje bijna opgelost in

Graven en begraven in de Dom van Utrecht, door P. Borst & A. de Groot & J.G. Jonker-Klijn & R. Roks. Zij beschrijven, met foto, de jaartalsteen: ‘een geel steentje, waarop het jaartal 147(9?). Mogelijk het jaar waarin de keizerssteentjes hier zijn aangebracht.’ Het tweede cijfer is vermoedelijk als een 4 gelezen op grond van de genoemde dateringen in de 15de eeuw. Het vraagteken bij de 9 is terecht geplaatst.

De nieuwste publicatie met ‘de kennis van nu’ over de Dom en de tegels is *De Utrechtse Domtoren, trots van de stad*. Hierin noemen René de Kam, Frans Kipp en Daan Claessen de tegels wel, maar ze dateren deze niet.



Afb. 5 Het jaartal 1485, ingehakt in een steunbeer van de Münster St. Stephan van Breisach (DE).



Afb. 6 Chronologisch overzicht van een aantal voorbeelden van het cijfer 5.

Welk jaartal staat er in feite op deze jaartaltegels? Laten we niet, zoals de genoemde auteurs, naar *andere* bronnen kijken, maar naar de *echte* bron: de tegel zelf, zoals het een bouwhistoricus betaamt.

Het eerste cijfer is ondubbelzinnig een 1.

Voor het tweede teken lijkt het cijfer 0 of 4 in aanmerking te komen. De 0 zou passen bij de eeuw, waarin Koenraad II stierf, maar de voorbeelden geven geen aanwijzing voor deze manier van schrijven van de 0. Wanneer we de schrijfwijze van alle arabische cijfers in de middeleeuwen bekijken, dan blijkt voor het tweede cijfer alleen de 4 in aanmerking te komen. Sterker nog: het is vooral in de 15de eeuw gebruikelijk om dit cijfer zo te schrijven, zij het dat in dit geval de linker poot niet doorgezet is. De voorbeelden laten zien dat bij ongelijke poten meestal de linker prominenter is aangegeven dan de rechter, maar er zijn uitzonderingen zoals te zien is in de datering die Jan van Eyck in 1437 aanbrengt op zijn schilderij van 'De heilige Barbara' (afb. 2).

Het derde cijfer is al lang bekend. Het is de $\wedge$ als 7, zoals ook Jan van Eyck die toonde in zijn datering.

Maar dat laatste cijfer? Voor het gesuggereerde cijfer 9 ontbreekt er maar al te veel. Van alle andere cijfers is er maar één dat mogelijk is: het cijfer 5. Duidelijke verwantschap levert een 5 uit 1512, ingehakt in de bovendorpel van het Velschenhaus in Thun (afb. 4), evenals een voorbeeld uit 1485, ingehakt in een steunbeer van de Münster St. Stephan van Breisach (afb. 5). Het los schrijven van twee delen van een cijfer komt wel meer voor, zie een voorbeeld uit 1473, ingehakt in het koor van de Pfarrkirche hl. Virgil van Rattenberg (afb. 3). Alles overziend komen we dus uit bij het jaartal 1475. De gegeven voorbeelden van de cijfers stammen uit een periode die goed aansluit bij de beschreven herbegrafenis in de Dom van Utrecht. De analyse hierboven is bewust gemaakt

vóór het lezen van de literatuur en is daardoor net zo'n onafhankelijk gegeven als een dendro bij een telmerk.

Toch valt het alle deskundigen in het wat minder recente verleden niet euvel te duiden dat ze er niet uitkwamen: pas sinds enkele jaren is een probleem als dat van de keizerssteentjes in een half uur op te lossen, dankzij de database met cijfers op www.documentatie.org (afb. 6).

Het verhaal heeft nog een staartje. Na de herkenning van het jaartal heb ik 1475 opgezocht in de Domrekeningen. Deze zijn door N.B. Tenhaeff uitgegeven: *Bronnen tot de bouwgeschiedenis van den Dom te Utrecht. Tweede deel, eerste stuk: rekeningen 1395-1480*, 's-Gravenhage, 1946. Hierin vond ik op blz. 495 in de 'Rekening van den fabriekmeester, Dirc Uterweer; 1474, Maart 1 -1475, Maart 1', een interessante post: 'Item dedi 6 laboratoribus pro portitura van 1150 estricken van harden steen blavei et albi coloris ad fossata usque ad loedzam nostram, simul: 6½ st.'

In november 1474 zijn dus van de gracht naar de bouwloods getransporteerd 1150 'blauwe' en 'witte' tegels. Dergelijke zwarte hardstenen tegels en gele Gobertange tegels liggen in het koor. De tegels zijn daar 27 x 27 cm, dus met 1150 tegels kan 83,8 m² bevloerd worden en dat is ongeveer de oppervlakte van het hoogkoor. Daar werden de keizersteentjes geplaatst, eind 1475.

VERBORGEN ROMAANSE ARCHITECTUUR

IN ELLECOM

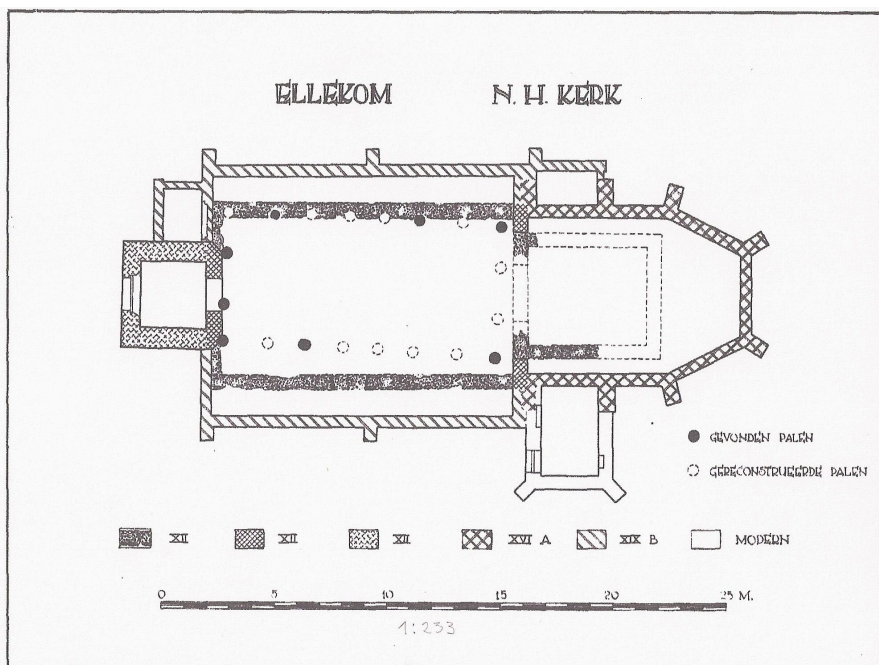
G. BERENDS

De dorpskerk van Ellecom bestaat uit een romaanse toren, een breed vroeg-neogotisch schip en een gotisch koor (afb. 1). In 1948 werd in de kerk door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek archeologisch onderzoek verricht, voorafgaande aan het herstel van de schade, veroorzaakt door een in februari 1945 in de buurt neergestorte V1. Bij dat onderzoek werden paalkuilen gevonden van een houten zaalkerk, waarvan enkele met paalgaten (afb. 2). Deze kerk werd opgevolgd door een tufstenen zaalkerk met een versmald, vermoedelijk rechtgesloten koor. Hiervan werden funderingen ontgraven, deels met restanten van opgaand werk. In de 12de eeuw werd hieraan de toren toegevoegd, terwijl in het eerste kwart van de 16de eeuw het koor vervangen werd door een groter en hoger exemplaar. In 1685-1686 kreeg de toren zijn naaldspits, die bij de restauratie van 1961-1964 geheel werd vernieuwd. Tenslotte moest het schip in 1859 wijken voor het huidige, waarbij de kap van het koor werd verlaagd tot de nokhoogte van het nieuwe schip.

De toren verrees met twee van zijn drie zijden tegen de westmuur van het schip en daar werd de oostelijke torenmuur er verder bovenop gemetseld. Na afbraak van het schip bleef een belangrijk deel van de westmuur dus als oostelijke torenmuur behouden. Op de eerste verdieping van de toren zijn in die muur gedeelten van twee rondbogige spaarvelden zichtbaar en een verdieping hoger tekent zich daar een deel van de daklijn van het oude schip nog af. De voorgaande houten kerk heeft kennelijk een westelijke ingang gehad, gezien de grotere onderlinge afstand van de middelste twee palen aan die zijde. Ook de tufstenen kerk zal daar toegankelijk zijn geweest, al kon daarvoor geen bewijs gevonden worden. De liseen tussen de twee spaarvelden (afb. 3) moet



Afb. 1 De romaanse toren voor het 19de-eeuwse schip. (foto auteur)



RUKGEENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK AMERSFOORT 1950

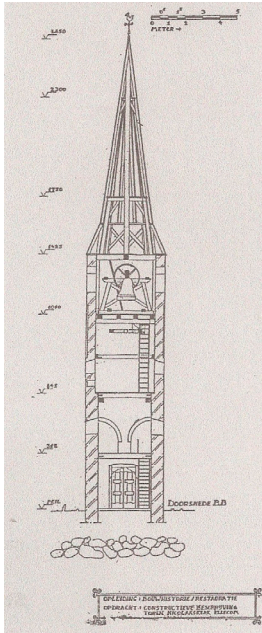
OPM. D. DE BOER TEK. A. VAN PERNIS



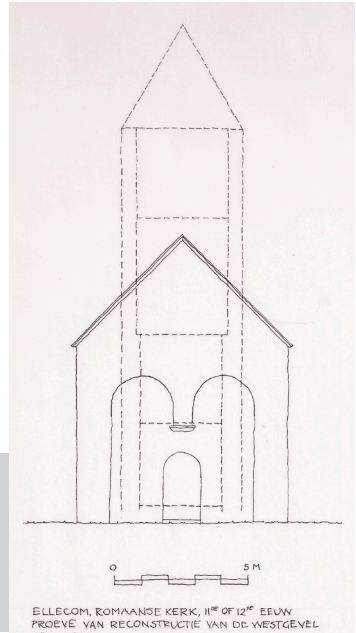
Afb. 2 Plattegrond van de kerk met bouwperiodes en de ontgraven funderingen. (tekening A. van Pernis naar opmeting van D. de Boer, R.O.B. 1950)

dan boven die toegang zijn basis hebben gehad. Zo is het mogelijk een proeve van reconstructie van de oude westgevel te tekenen (afb. 4). Een vergelijkbaar voorbeeld zien we in de zuidgevel van de Janskerk in Utrecht, die in het midden van de 11de eeuw door bisschop Bernold werd gesticht (afb. 5 en 6). De tufstenen kerk van Ellecom dateerde waarschijnlijk uit diezelfde eeuw.

Afb. 3 Liseen met de aanzetten van rondbogen in de oostelijke torenmuur. (foto auteur)



Afb. 4 Doorsnede van de toren, gezien naar het oosten. (tekening Rudy Wolfkamp, PT-opleiding Hogeschool Utrecht Bouwhistorie & Restauratie, 2004)



Afb. 5 Proeve van reconstructie van de westgevel van de tufstenen kerk met in stippellijnen de latere toren. (tekening auteur)

BRONNEN

P. Glazema, 'Oudheidkundige onderzoeken in de provincie Gelderland', in: *Bijdragen en mededelingen Vereniging Gelre*, 1951, 3 e.v., m.n. 16-22.

John Striker, 'De bouwgeschiedenis van de kerk', in: J.W.M. Jansen en F. Keverling Buisman (red.), *De Nicolaas- of Dorpskerk van Ellecom*, Ellecom 2015, 1-31.



Afb. 6 De zuidgevel van het dwarsschip van de Janskerk in Utrecht. (foto auteur)

HAARLEMMERSTRAAT 254

EEN BOERDERIJ IN DE STAD, MET EEN ENKELVOUDIGE BALKLAAG UIT 1409

PIETER-JAN DE VOS, BOUWHISTORICUS ERFGOED LEIDEN EN OMSTREKEN

In de zomer van 2015 werd het woonwinkelpand Haarlemmerstraat 254 in Leiden onderzocht door de bouwhistorici van Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO). Het pand ligt op de hoek met de Klimmende Leeuwsteeg (afb. 1). Het is voorzien van een klokgevel en fraaie winkelpui. Het pand is geen monument, maar staat wel op de bouwhistorische waardenkaart.

Op basis van de klokgevel ligt een 17de of 18de-eeuwse datering voor de hand. Echter, tot ieders verbazing legde bouwhistorisch onderzoek een rijke geschiedenis bloot die meer dan 600 jaar teruggaat in de tijd en die bovendien van grote waarde is voor onze kennis van de Leidse stadsontwikkeling.

Tijdens de 15de en 16de eeuw ontplooit Leiden zich van een regionale middeleeuwse stad met 14.000 inwoners tot een internationale handelsstad met 25.000 inwoners.¹ In die periode verandert het stadsbeeld van een ruim opgezette stad met houten bebouwing naar een dichtbebouwde stad met bakstenen huizen.² Grote percelen worden gesplitst en bestaande huizen opgehoogd. In de 17de eeuw groeit het aantal inwoners zelfs naar 65.000. De aanhoudende woningnood zorgt ervoor dat de stad in de 17de eeuw tot driemaal toe wordt uitgebreid. De morfologie van de middeleeuwse stad wordt daarbij aan het zicht onttrokken en maakt plaats voor de stad Leiden zoals wie die vandaag de dag kennen.

¹ Voor inwonersaantallen zie: R. van Maanen, 'De Leidse bevolkingsaantallen in de 16de en 17de eeuw, enkele kanttekeningen', in: *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en Omstreken*, Leiden 2009, 41-70, p. 63.
[online: <http://www.oudleiden.nl/pdf/2009> PDF geconsulteerd op 02-12-2015].

² E.D. Orsel, 'Zijn er nog 'veel' middeleeuwse huizen in Leiden?' in: H. van den Ende & C.R. Brandenburgh (red.), *Dwars door de stad: archeologische en bouwhistorische ontdekkingen in Leiden*, Leiden 2007, p. 115-134, p. 117.



Afb. 1 Rechts het pand Haarlemmerstraat 254 op de hoek van de Klimmende Leeuwsteeg. (foto auteur)

HIAAT IN DE STADSGESCHIEDENIS

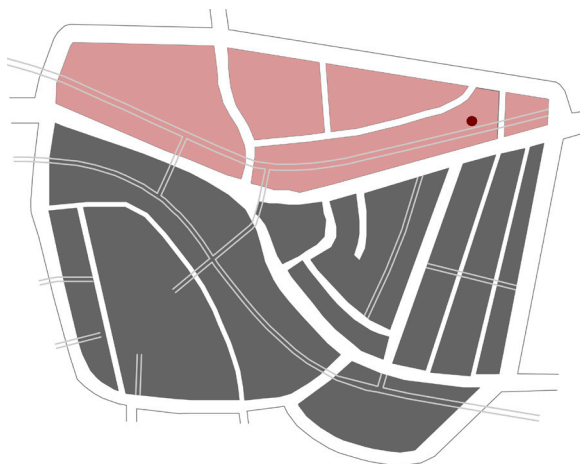
Archeologisch, archivalisch en bouwhistorisch onderzoek maken het mogelijk om de geschetste evolutie van middeleeuwse naar vroegmoderne stad te reconstrueren. Het oudste, ten zuiden van de Rijn gelegen stadsdeel is al redelijk onderzocht, maar over het gebied ten noorden van de Oude Rijn - het gebied dat bij een tweede middeleeuwse stadsuitbreiding bij de stad werd getrokken - weten we minder. Vooral over de middeleeuwse periode is zeer weinig bekend.

De tweede stadsuitbreiding kwam vlak na 1350 tot stand. Destijds bevonden zich hier twee bewoningskernen, Maredorp en Overmare, en een uitvalsweg over de Rijndijk, de huidige Haarlemmerstraat. De uitbreiding werd ruim opgezet en het perifeer gelegen gebied bleef lange tijd onbebouwd. Hierdoor was er in de 15de eeuw nog volop ruimte om kloosters, gasthuizen en brouwerijen te bouwen. De stadsgeschiedenis vertelt dat er verder nog veel gebied bestemd is voor agrarische activiteiten, maar tot op heden werd daar slechts met mondjesmaat bewijs voor gevonden.³

³ Opgravingen die duiden op agrarische activiteiten, zie: J. Dijkstra, J. & R. de Vries, *Daar zit een luchtje aan! Opgraving aan de Pelikaanstraat te Leiden*, Leiden 1993; J.G.M. Kistemaker, 'Archeologisch onderzoek op het terrein van de voormalige Harteburgschool aan de Haar-

HAARLEMMERSTRAAT 254, EEN HISTORISCHE BRON

Haarlemmerstraat 254 bevindt zich in de noordoostelijke uithoek van deze tweede stadsuitbreiding (afb. 2). In een historisch rijke stad zoals Leiden lijkt het woonwinkelpand Haarlemmerstraat 254 in eerste instantie niet van uitzonderlijke waarde. Echter, bouwhistorisch onderzoek bracht vier hoofdbouwfases aan het licht, die plaatsvonden tussen 1409 en 1609. Door dit onderzoek aan te vullen met archivaalisch onderzoek, kan zowel een beeld van de bouw- als van de gebruiksgeschiedenis worden geschetst.⁴



Afb. 2 Leiden omstreeks 1350. In het roze het gebied van de tweede stadsuitbreiding. De rode stip duidt de locatie van Haarlemmerstraat 254 aan. (tek. auteur)

Dit maakt het pand tot een belangrijke historische bron die ons meer kan vertellen over de stadsontwikkeling van het 'perifere gebied' in de tweede stadsuitbreiding.

1409 – EEN BIJZONDER VROEG STENEN HUIS MET UNIEKE BALKLAAGCONSTRUCTIE

De vroegste bouwsporen tonen aan dat er omstreeks 1400 aan de huidige Haarlemmerstraat 254 een bakstenen huis is gebouwd van één bouwlaag, met de nok haaks op de Haarlemmerstraat (afb. 3).⁵ Deze uiterst vroege datering kan worden gestaafd aan de hand van verschillende bevindingen.

Ten eerste is er baksteenmetselwerk aangetroffen, bestaande uit bakstenen van groot formaat (21/21,5 x 10/10,5 x 5/5,5 cm; 10LM: 64 cm), en met een typische geelrode kleimenging, verwerkt in kruisverband (afb. 4). Aan de hand van een referentietabel zijn deze *relatief* te dateren in de eerste helft van de

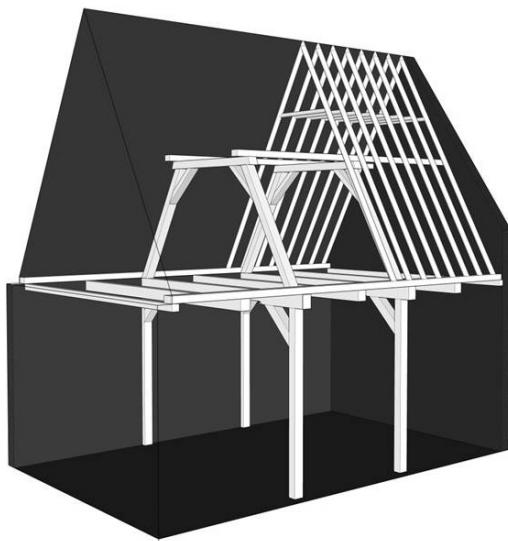
leemmerstraat in Leiden' in: *Bodemonderzoek in Leiden*, Leiden 1983.

Over het agrarische karakter: H.A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten, De geschiedenis van de stedenbouwkundige ontwikkeling binnen het Leidse rechtsgebied tot aan het einde van de gouden eeuw, beschrijving*, Leiden 1975, p. 161; E. van der Vlist, 'De stedelijke ruimte en haar bewoners', in: R.C.J. van Maanen (red.), *Leiden, de geschiedenis van een Hollandse stad, Deel I: tot 1574*, Leiden 2002, p. 16-58.

⁴ Met dank aan collega's Adjunct-directeur/Adjunct-archivaris Cor de Graaf en archivist André van Noort voor het intensief archiefonderzoek.

⁵ Baksteenformaat: 21/21,5 x 10/10,5 x 5/5,5 cm; 10LM: 64 cm.

15de eeuw.⁶ Ten tweede is er een houten balklaag gevonden, die wordt ondersteund door een houtskelet voorzien van vaste peerkraalsleutelstukken (afb. 4). Op basis van constructie- en stijlenmerken zijn deze eveneens *relatief* te dateren in dezelfde periode (afb. 6). Om de geschatte datering met zekerheid vast te stellen, zijn de houten onderdelen dendrochronologisch onderzocht. Dit onderzoek wees uit dat het pand met zekerheid uit de periode 1409 +/- 6 jaar stamt.⁷ De balken waren afkomstig uit Emsland/Bentheim (afb. 7).



Afb. 3 Een éénlaags bakstenen huis omstreeks 1409. (foto auteur)

Een stenen huis uit ca. 1409 kan dan ook met recht een bijzondere vondst worden genoemd. In de 14de en de vroege 15de eeuw waren de huizen doorgaans nog van hout.⁸ In 1406, bepaalde het Leidse keurboek nog dat ‘alle huyse gheliemt wesen [...], sijn si groet of cleyn.’⁹ Toen Leiden in 1450 het bouwen van stenen huizen verplicht stelde, liep het ver voor ten opzichte van andere steden in westelijk Nederland.¹⁰

⁶ E.D. Orsel, *Bodemonderzoek in Leiden 20, Rijswijkers in Leiden, Algemeen overzicht van bakstenen en metselwerk in Leiden en signalering van zestiende- en zeventiende-eeuwse kenmerken*, Leiden 2007, p. 10.

⁷ Pressler GmbH, *Dendrochronologisch rapport Haarlemmerstraat 254, NL2312GK Leiden*, Gersten/Emsland 2015.

⁸ E. van der Vlist, ‘De stedelijke ruimte en haar bewoners’ in: R.C.J. van Maanen (red.), *Leiden, de geschiedenis van een Hollandse stad, Deel I: tot 1574*, Leiden 2002, pp. 16-58.

⁹ H.G. Hamaker, *De middeleeuwse keurboeken van de stad Leiden*, Leiden 1873, p. 5.

¹⁰ Voor een vergelijking van de keuren in de verschillende Hollandse steden zie het laatste hoofdstuk in: R. Meischke & G.W.C. van Wezel, *De Gotische bouwtraditie, studies over opdrachtgevers en bouwmeesters in de Nederlanden*, Amersfoort 1988. Een Leidse keur van 1450 stelt stenen voor-, achter- en zijgevels en harde daken verplicht ... ‘tsi woen huyse, turfhuysen, schueren, loedzen off schoeten, sy syn groet of cleyn, hoge of lage die salmen maken mits tien en gevelen ende van stienen zijtwege ende die salmen decken mit harde dake, tsi tegelen of leyen.’



Afb. 4 Begane grond: vast sleutelstuk met pengat met daaronder een console.
(foto auteur)

Toch waren er in de 14de en de vroege 15de eeuw al stenen huizen in de stad. De huizen die de laatste jaren tijdens bouwhistorisch onderzoek zijn aangetroffen zijn doorgaans forse huizen van twee bouwlagen hoog. Dit waren voor die tijd imposante woonhuizen. Ze bevinden zich in het centrale stadsgebied, zoals aan de Breesstraat, de Donkersteeg, de Hogewoerd, het Steenschuur, de Nieuwstraat en het centrale gedeelte van de Haarlemmerstraat.¹¹ Haarlemmerstraat 254 bevindt zich echter in de periferie van de middeleeuwse stad en is met slechts één bouwlaag veel bescheidener van opzet. Dit doet vermoeden dat de stad in deze periode al meer versteend was dan dat algemeen wordt aangenomen.

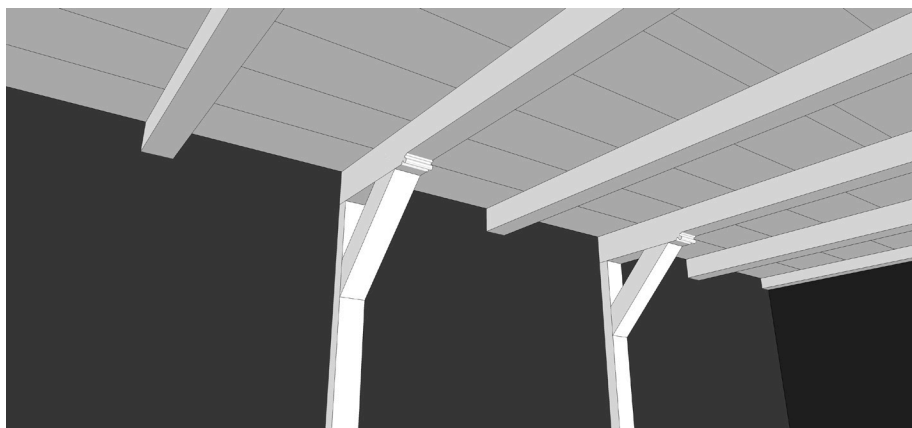
Er is nog een tweede aspect dat het vroeg 15de-eeuwse stenen huis bijzonder maakt, namelijk de aangetroffen balklaagconstructie. De vloerdelen van de zoldervloer worden gedragen door een *enkelvoudige balklaag* met altemnerend houtskelet, vervaardigd uit eikenhout. Dit is een unieke vondst. Alle andere huizen die in Leiden zijn aangetroffen uit deze periode zijn voorzien van een *samengestelde balklaag*, bestaande uit moerbalken met daarop kinderbinten. Tijdens het bouwhistorisch onderzoek werd aanvankelijk ook gedacht dat het hier oorspronkelijk een samengestelde balklaag betrof waarbij over het

¹¹ E. van der Vlist, 2002, p. 16-58.

houtskelet kinderbinten waren opgelegd; dat in een latere fase de kinderbinten verwijderd waren, en dat er tussenbalken als alternatief werden toegevoegd. Uit het dendrochronologisch onderzoek waarbij alle balken gedateerd werden, bleek echter dat de balken van het houtskelet en ook de tussenbalken uit dezelfde periode stamden, namelijk 1409 +/- 6 jaar. Daarnaast viel op dat de hart-op-hartafstand van de balken varieert van 90 tot 119 cm. Bij samengestelde balklagen uit dezelfde periode varieert de hart-op-hartafstand gemiddeld van 290 tot 350 cm.¹² De constructie van een enkelvoudige balklaag met altemnerend



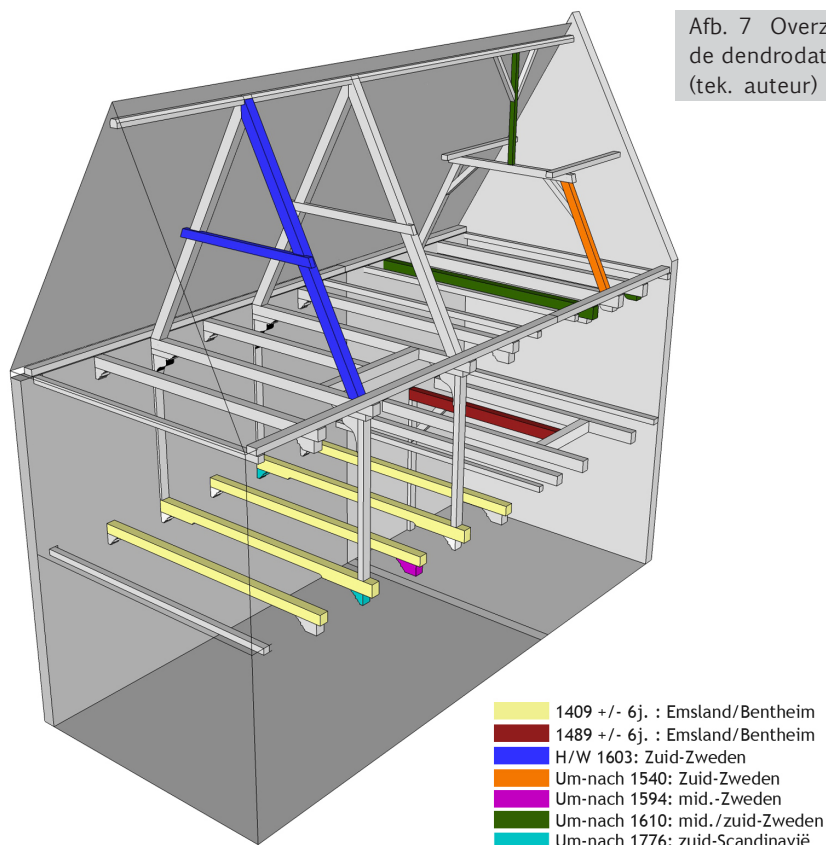
Afb. 5 Overzicht voorhuis linker bouwmuur begane grond. (foto auteur)



Afb. 6 Enkelvoudige balklaag met altemnerend houtskelet. (tek. auteur)

¹² Steenshuur 14 (ca. 1400): 320 cm; Nieuwe Rijn 60 (ca. 1400): 350 cm; Pieterskerkhof 40 (d.1383/84): 330 cm; Breestraat 123 (d. 1393+/-6j): 290 cm; Langebrug 55 (ca. 1400): 300 cm; Breestraat 95 (d. 1405/1411): 350 cm; Hooigracht 62 (d. 1385+/-6j.): 320 cm.

Afb. 7 Overzicht van de dendrodateringen. (tek. auteur)



houtskelet is dan ook het vroegste aangetroffen voorbeeld in Leiden en wellicht zelfs in de Hollandse regio.¹³

Er werd in het archief helaas geen informatie over de bewoning, functie of indeling van het pand gedurende deze periode gevonden. Het is aannemelijk dat het huis was voorzien van houten aanbouwen of bijgebouwen. Daar zijn echter tijdens het bouwhistorisch onderzoek geen restanten van aangetroffen. Ook was het moeilijk om trappen en haardplaatsen te lokaliseren in het pand. Er werden geen sporen van oorspronkelijke ravelingen aangetroffen. Bovendien is het zelfs mogelijk dat er een open vuur aanwezig was, centraal in de ruimte.

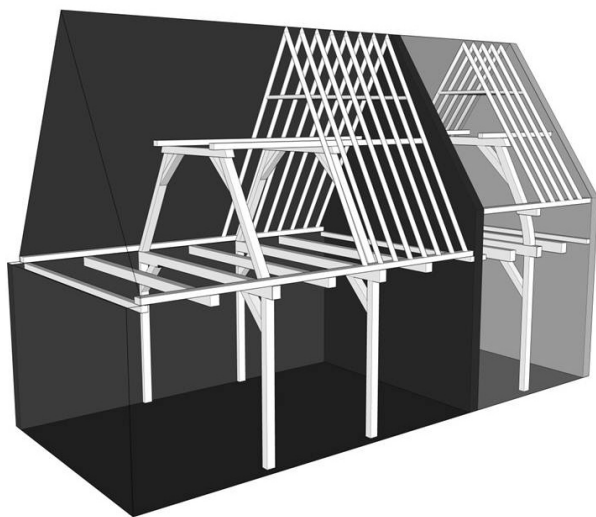
¹³ Janse noemt als oudste bekende voorbeeld Kleine Noord 11-13 te Hoorn, gedateerd in het tweede kwart van de 16de eeuw: H. Janse, *Houten huizen, een unieke bouwwijze in Noord-Holland*, Zaltbommel 1970.

Open vuren in huizen, zogenaamde rookhuizen, komen nog tot in de 16de eeuw voor, blijkens de stedelijke keuren.¹⁴

Het is ook mogelijk dat het oorspronkelijke kanaal naar buiten toe is uitgebouwd, en er dus geen raveling nodig was. Dit heeft het voordeel dat de binnenruimte makkelijker bruikbaar blijft, en bovendien moet er geen dakdoorvoer worden voorzien, waardoor het rookkanaal brandveiliger is en het dak beter waterdicht.

Tijdens de opgraving voor het Kamerling Onnes gebouw aan het

Steenschuur in Leiden werd zowel een rookhuis als een huis met uitgebouwd rookkanaal aangetroffen omstreeks dezelfde periode gedateerd.¹⁵



Afb. 8 Aanbouw van een éénlaags achterhuis omstreeks 1489. (tek. auteur)

1489 – AANBOUW VAN EEN VAST ACHTERHUIS

Aan het einde van de 15de eeuw wordt aan het éénlaagse huis, dat aan de straat is gelegen, een vast achterhuis toegevoegd (afb. 8). Het achterhuis is maar half zo diep als het voorhuis, maar heeft in tegenstelling tot het voorhuis op het zolderniveau een borstwering die een zekere stahoogte verzekert, waardoor de zolderruimte beter bruikbaar is. Ook hier werd een eikenhouten enkelvoudige balklaag met alternerend houtskelet aangetroffen. Deze werd met behulp van dendrochronologie gedateerd op 1489 +/- 6 jaar. Het hout is afkomstig van Emsland/Bentheim (zie afb. 7).¹⁶ Ondanks dat er

¹⁴ Over zogenaamde rookhuizen staat in het keurboek van 1450: 'Behoudelic dat men vier sal moghen legghen sonder verbueren op enen haert, die men ommegeen mach': H.G. Hamaker, 1873, p. 136.

¹⁵ E.D. Orsel, 'Bouwhistorische analyse van de funderingsresten van de opgraving Kamerlingh Onnes Laboratorium', in: C.R. Brandenburg (red.), *Bodemonderzoek en bouwhistorie in Leiden 2, Archeologisch, bouwhistorisch en archiefonderzoek naar de bewoning aan het Steenschuur, ter plaatse van het voormalige Kamerlingh Onnes Laboratorium*, Leiden 2011, p. 89-96, 91.

¹⁶ Pressler GmbH, 2015.

meerdere balken werden geboord, leverde enkel de middelste balk een datering op. In het vaste achterhuis is voor de enkelvoudige balklaag dus minder bewijs. Het metselwerk verschilt met dat van het voorhuis. In het achterhuis zijn de gebruikte bakstenen beduidend kleiner (20 x 9 x 4,5 cm; 10LM: 50 cm). Volgens de referentietabel komen dit soort bakstenen voor tussen ca. 1450 en 1500, wat aansluit bij de resultaten van het dendrochronologisch onderzoek.

Volgens de referentietabel passen ze met de dendrodatering aan het einde van de 15de eeuw.

1544 – ONDERDEEL VAN EEN BOERDERIJCOMPLEX

De functie van het pand in de 15de eeuw is niet bekend, maar uit het archiefonderzoek weten we dat het pand in 1544 deel uitmaakte van een boerderijcomplex dat toebehoorde aan Aelbrecht Sandersz. Hij was een vermogende boer ('bouman'), die naast zijn huis met erf aan de Haarlemmerstraat ook 2½ morgen land in Leiderdorp en 6 morgen land in Alkemade bezat.¹⁷ Het is nog maar de derde keer dat er tijdens bouwhistorisch en archeologisch onderzoek in Leiden (delen van) een boerderij zijn teruggevonden in de stad.¹⁸ Met boerderij wordt hier overigens een ensemble van gebouwen bedoeld die in dienst stonden van een agrarisch bedrijf, los van elke type-indeling.

Uit de archiefgegevens blijkt ook dat de scherpe grens tussen 'stad' en 'platteland' zoals we die nu kennen in die tijd nog niet bestond. Aelbrecht Sandersz.'s agrarische gebouwen en zijn erf lagen binnen de stadsmuren, terwijl zijn land buiten de stad lag. Dat betekent bijvoorbeeld dat zijn koeien binnen de stad op stal stonden. Bovendien was hij niet de enige boer die in dit gebied woonde, ook zijn directe burens waren boeren. Andere beroepen die in de straat werden beoefend waren die van warmoesman, pannenkapper, perkamentmaker en witmaker (iemand die schapenvacht tot zeemleer bewerkt).¹⁹ Ruim twee eeuwen nadat het gebied binnen de stadsmuren werd gebracht, waren delen dus nog steeds in gebruik voor agrarische activiteiten.

Na het Leids Ontzet in 1573-1574 wordt de boerderij met het huis verkocht aan Adriaan Jacobsz. van Dam die er tot zijn dood in 1604 woont. Op 29 december 1605 vindt de scheiding en verdeling van de nalatenschap plaats

¹⁷ Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO), Archief weeskamer Leiden, inv. nr. 113B, folio 247 en 247v.

¹⁸ J. Dijkstra & R. de Vries, 1993; J. G.M. Kistemaker, 1983.

¹⁹ Nationaal Archief, 3.01.03 Archief Staten van Holland voor 1572, inv. nr. 275, 1011 en 1330 en ELO, SA I, inv. nr. 1346a.

onder zijn weduwe Adriane Gerytsdr en zijn kinderen Jacob Adriaensz. van Dam en Meynsge Adriaensdr.²⁰

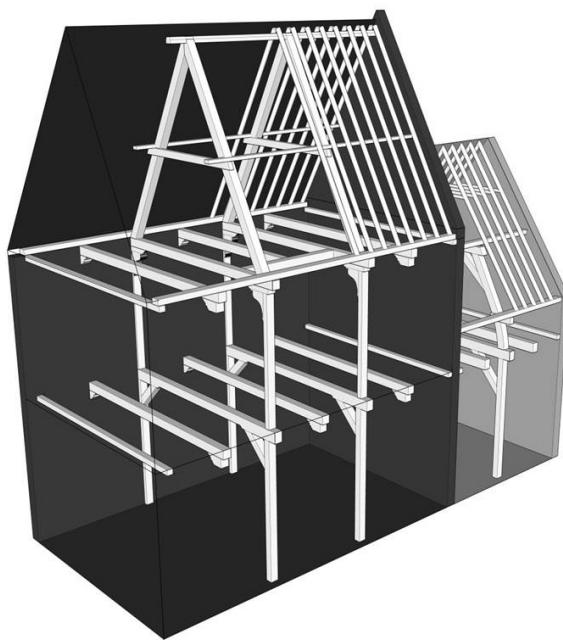
1607 – OPHOGING VAN HET VOORHUIS

Bij de verdeling gaat Van Dam's zoon, Jacob Adriaensz., in het voorhuis van het huidige Haarlemmerstraat 254 wonen. Zijn zus betreft het achterhuis, en zijn moeder gaat in het andere huis op het erf wonen, dat vermoedelijk in het derde kwart van de 16de eeuw gebouwd werd.

Jacob Adriaensz. krijgt in oktober 1607 een subsidie voor het aanbrengen van een hard dak, dat wil zeggen dat hij zijn rietdak vervangt door een pannendak.²¹ Het jaartal

van de harddaksubsidie komt overeen met de dendrodatering van de kap van het voorhuis, die herfst/winter 1603 dateert.²² Het hout dat in de herfst/winter van 1603 wordt gekapt komt uit Zweden. Het transport, wateren, drogen en verwerken van het hout neemt doorgaans enkele jaren in beslag voor het gebruikt kan worden in constructies. De kapconstructie is vervaardigd uit vurenhout (!) en is samengesteld uit twee driehoekspanten met overkepte spantbalk. De spanten waren voorzien van gehakte telmerken. Op de uiteinden van de spantbalk steunt, een iets in de spantbenen ingelaten, gording. Van de spantbenen lopen rondhouten windschoren naar de nokgording. De gordingen en nokgording ondersteunen rechthoekige sporen op zijn plat.

Uit het bouwhistorisch onderzoek blijkt echter dat niet enkel het dak vernieuwd werd maar dat gelijktijdig het huis werd opgehoogd met een verdieping (afb. 9). Op de verdieping werd ook een enkelvoudige balklaag met alternerend



Afb. 9 Ophoging van het voorhuis in 1607.
(tek. auteur)

²⁰ ELO, Oud-Notarieel Archief Leiden, inv. nr. 34, nr. 109 dd. 1 juni 1606 en SA II, inv. nr. 6601, folio 718.

²¹ Dank aan Jan Dröge voor het uitzoeken van de harddaksubsidie.

²² Pressler GmbH, 2015.

houtskelet toegepast. Het houtskelet is met telmerken genummerd en volgt dezelfde nummering als de kap. De korbeels werden wellicht uitgevoerd als gebombeerde korbeels, de pengaten zitten namelijk vrij hoog en wijzen op een gesloten driehoek. De muurstijlen hebben ter decoratie een biljoening. De tussenbalken waren voorzien van consoles, wellicht met een renaissanceprofiel, lijkend op de consoles die op de begane grond werden aangetroffen en dendrochronologisch ca. 1574 dateren (wellicht hergebruikt eikenhout) (zie afb. 7).

Het toepassen van een verdiepingshoutskelet is niet enkel te interpreteren als een continuering van de constructie op de begane grond.

Verdiepingshoutskeletten worden in deze tijd vaak toegepast wanneer het pand op de hoek is gelegen en geven aan zo'n hoekhuis stevigheid. Een ander voorbeeld omstreeks 1600 van een hoekhuis met verdiepingshoutskelet is Breestraat 97.

In tegenstelling tot de begane grond is op de verdieping wel de haardplaats aangetroffen. Centraal tegen de rechter muur bevond zich een haard en is de balklaag voorzien van een oorspronkelijke schouwraffing.

De ophoging van het voorhuis Haarlemmerstraat 254 is symbolisch voor de transformatie die de stad in deze periode doormaakt. In het begin van de 17de eeuw loopt de bewoningscapaciteit (beschikbare grond en woningen) van de stad vol. Er wordt de lucht in gebouwd en veel éénlaagse huizen worden in het begin van de 17de eeuw opgehoogd.

KORT NA 1609 – OPHOGING ACHTERHUIS EN GEBOORTE VAN DE KLIMMENDE LEEUWSTEEG

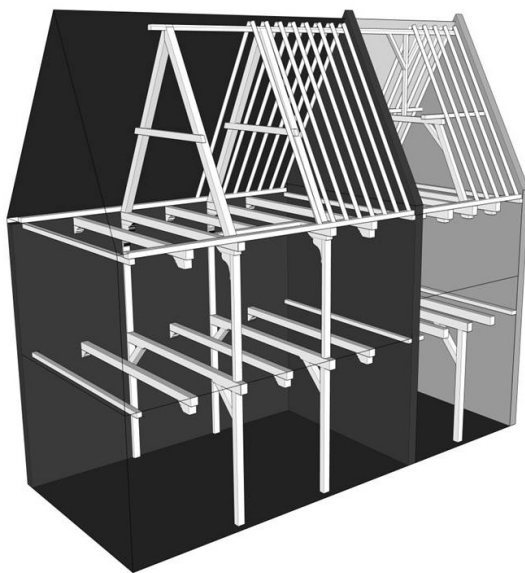
Voorafgaand aan de stadsuitbreidingen van 1611, 1644 en 1659, worden zoveel mogelijk open stukken grond verkaveld om nieuwe woningen te realiseren. Dit gebeurt ook op het erf van Haarlemmerstraat 254. In 1609 koopt de weduwe van Adriaan van Dam een groot deel van het erf. Er worden vijf percelen gecreëerd. Op twee percelen stond al een huis, gescheiden met een gemene muur. Op het vierde perceel stond een getimmerde. De andere percelen waren *ledige erven*. Om de percelen te ontsluiten werd de Klimmende Leeuwsteeg aangelegd.

Wellicht heeft deze verkaveling geld in het laadje gebracht voor de familie van Dam, want kort daarna wordt ook het vaste achterhuis met een verdieping opgehoogd, zodat het op gelijke hoogte komt met het voorhuis (afb. 10).²³ Bij de ophoging wordt geen gebruik meer gemaakt van een alternerend houtskelet, maar van een enkelvoudige grenen balklaag, opgelegd op halfrond eiken consoles. De grenen balken dateren ca. 1610 en zijn afkomstig van mid./zuid-Zweden (zie afb. 7). Ook hier bevindt zich rechts een grote schouwraffing en duiden roetsporen op het metselwerk op de oorspronkelijke aanwezigheid van

²³ Pressler GmbH, 2015

een rookkanaal. Opvallend is dat de kapconstructie verschilt met die van het voorhuis. Ter hoogte van het achterhuis is gebruik gemaakt van een grenen kapconstructie bestaande uit één dekbalkspant met daarop een geschoorde nokstijl. Op de uiteinden van de dekbalken liggen gordingen. Ook hier ondersteunen de gordingen en nokgording rechthoekige sporen op hun plat.

Het is onduidelijk of op dat moment dochter Meynsge Adriaensdr. nog in het vaste achterhuis woont. Het voorhuis blijft nog tot 1671 bewoond door Jacob Adriaensz., en al die tijd is het in gebruik als boerderij. Na zijn dood wordt het pand verkocht. In de koopakte is sprake van een slachthuis, stalling, barg (een hooiberg) en ledig erf. Het onderzoek wijst er dus op dat tot diep in de 17de eeuw het pand nog in het gebruik was als boerderij. Dit is verwonderlijk. Leiden was in de 15de eeuw al de grootste stad van Nederland en in de 17de eeuw speelde de stad een aanzienlijke rol in de industrie en handel op het wereldtoneel. Toch blijkt dat ook laat in de 17de eeuw het onderscheid tussen stad en platteland niet zo groot is als men geneigd is te denken. Feitelijk verloren de steden nooit geheel hun landelijk aspect. Zelfs in grotere industriële en commerciële centra zoals Leiden, maar ook Haarlem, Gouda en Amsterdam waren nog open stukken land te vinden en bezaten vele burgers nog moestuinen en dieren ten behoeve van eigen consumptie.²⁴



Afb. 10 Ophoging van het achterhuis vlak na 1609. (tek. auteur)

CA. 1700 – HERINDELING VAN HET PAND EN SLOOP VAN DE BRANDMUUR

Na de dood van Jacob Adriaensz. blijft het huis nog enige tijd in het bezit van de erfgenamen. Zij verkopen het huis en erf in 1699 aan chirurgijn Jan la Saer.²⁵ Hij veranderde wellicht de indeling van het huis, waarbij de scheidingsmuur tussen voor- en achterkamer werd gesloopt en de vloerdelen

²⁴ D. Nicholas, *Stad en platteland in de Middeleeuwen*, Bussum 1971, p. 5-6.

²⁵ ELO, Oud-Rechterlijk Archief Leiden, inv. nr. 67.6I, folio 225.

werden vervangen. De huidige vloerdelen zijn omwille van de beperkte jaarringen moeilijk te dateren. De grenenhouten vloerdelen boven de begane grond, met losse veer, dateren omstreeks 1680-1700. De vloerdelen boven de verdieping met halfhoutse verbinding dateren omstreeks 1680. Wellicht zijn deze vloerdelen, die wel duidelijk van constructieprincipe verschillen, in dezelfde fase vervangen.²⁶

SLOT

Het gebouw erfgoed in de stad is een unieke maar kwetsbare historische bron die ons veel kan vertellen over de ontwikkeling van de stad vanaf het ontstaan tot heden. Haarlemmerstraat 254 is daar een uitstekend voorbeeld van. Achter een op het eerste gezicht nietszeggende gevel gaat 600 jaar geschiedenis schuil. Tijdens het onderzoek werd voornamelijk gefocust op de eerste twee eeuwen daarvan, namelijk van 1409 tot 1609.

Tegen alle verwachtingen in stond er aan het einde van de Haarlemmerstraat al vroeg in de 15de eeuw een bakstenen huis. Dit toont enerzijds aan dat de uithoek van de stad niet onbeduidend was, en anderzijds dat de stad wellicht nog veel vroeger versteende dan dat we aannemen. Het huis was bovendien voorzien van een enkelvoudige balklaag met alternerend houtskelet met vaste sleutelstukken, wellicht het vroegste voorbeeld van dit constructietype in de Hollandse regio.

Het perceel en de panden die er zich op bevinden maken omstreeks 1600 onder druk van de woningnood gelijktijdig met de rest van de stad een evolutie door waarin zowel de ruimte horizontaal als verticaal wordt benut in het creëren van extra woonruimte in de stad. Daarbij wordt ook de Klimmende Leeuwsteeg aangelegd. Bijzonder is dat er toch nog steeds ruimte blijft voor het functioneren van het agrarische bedrijf, tot 1671. Ook bij burens in dit gebied is dit wellicht het geval. Daarom loont het de moeite om hier verder onderzoek naar uit te voeren. Het wordt immers duidelijk dat delen van de boerderijcomplexen zijn opgegaan in de huidige constructies. Deze zijn niet gemakkelijk te herkennen in het huidige stedelijke weefsel omdat ze in essentie niet veel verschillen van gewone woonhuizen. Verder onderzoek naar de agrarische bebouwing in de stad kan enkel grondig worden uitgevoerd door integraal onderzoek, want alleen door een combinatie van bouwhistorisch, archeologisch en archivalisch onderzoek kan het hiaat in de stadsgeschiedenis worden ingevuld.

²⁶ Pressler GmbH, 2015.

EEN BOVENWONING IN DORDRECHT

IN DE LATE 16DE EEUW

CHRISTINE WEIJS, BOUWHISTORICUS GEMEENTE DORDRECHT

Soms vraag je je af of ook huizen een beschermengeltje hebben. In 2012 brak er brand uit op de zolder van een klein pandje aan de Kuipershaven in Dordrecht (afb. 1). De kap kreeg het meest te verduren en moest grotendeels worden vervangen. De vlammen tastten de zoldervloer aan, maar sloegen er niet doorheen. Hadden ze dat wel gedaan, dan was 450 jaar oud sierpapier verloren gegaan. De restauratie die op de brand volgde, legde een bijzonder pand bloot.¹ Dit artikel beschrijft een bijzondere tegelvloer, sierpapier uit de 16de eeuw, verder restanten van een houtskelet en van de kap.

STEDENBOUWKUNDIGE SCHETS

Kuipershaven 11 ligt aan het begin van de Kuipershaven, vlak bij het Groothoofd en met vrij uitzicht op de splitsing van de rivieren de Oude Maas, Merwede en de Noord. In de Middeleeuwen liep hier de stadsmuur waarachter lange kavels lagen, die doorliepen tot aan de Wijnstraat waar de voorname huizen en grote pakhuizen stonden. De steeg die rechts naast het pandje loopt, is hiervan een restant: hij geeft nog steeds toegang tot het achtererf van het grote pakhuis Bordeaux, aan de Wijnstraat. Het pakhuis Bordeaux was in de 16de eeuw nog een herberg, 'Den Toelast', gelegen aan de Wijnstraat. Het perceel waar nu Kuipershaven 11 staat, werd vermoedelijk eind 16de eeuw als bijhuis van deze herberg gebouwd (afb. 2).

Met de aanleg van de Wolwevershaven in 1609 werd de stadsmuur afgebroken en ontstond er een nieuwe laad- en loskade die voor veel bedrijvigheid zorgde. In 1651 werd het bijhuis verkocht aan de weduwe Van Diemen die er een herberg startte waarvoor zij een uithangbord aan de gevel hing: '*... daer uijthanght het Hof van Hollandt*'.² Het was een combinatie van een soort

¹ De toenmalige eigenaren hebben in 2014 een Bouwhistorische opname laten uitvoeren door Renata Kornafel. Zij ontdekte de papieren bekleding van de zoldering en heeft Richard Harmanni van de SHBW gevraagd om het te duiden. In 2015 heeft de gemeente aan Harmanni gevraagd om het sierpapier te documenteren en waar mogelijk af te nemen. In datzelfde jaar zijn diverse documentatieonderzoeken uitgevoerd door Marc Dorst, gemeentelijk archeoloog, en de auteur van dit artikel, Christine Weijs, gemeentelijk bouwhistoricus, beide van het Vakteam Erfgoed Dordrecht.

² Het bewonersonderzoek is belangeloos verricht door mw. A. Balm-Kok. De heer K. Sigmund heeft de oudste geschiedenis van de Kuipershaven uitgezocht en zijn gegevens eveneens belangeloos beschikbaar gesteld.



Afb. 1 Prentbriefkaart uit ca 1900 van de Kuipershaven, met op de achtergrond de Groothoofdspoort. Het witte huisje rechts met de Vlaamse gevel is Kuipershaven 11. (Regionaal Archief Dordrecht)

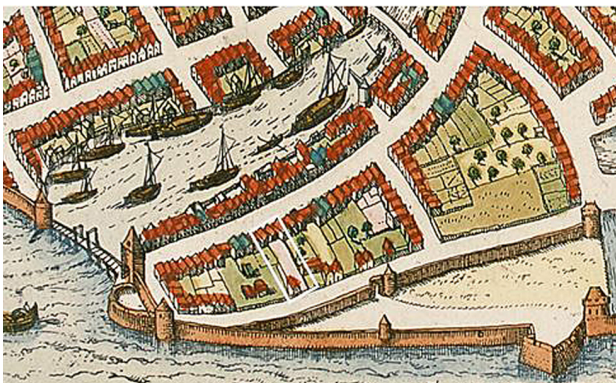
Winkel van Sinkel, een kroeg en later ook een logement. Wie aan wal kwam, kon hier meteen zijn dorst lessen en een pijpje kopen en roken.

BEKNOPTE BOUWHISTORISCHE ANALYSE

Anno 2016 is Kuipershaven 11 een klein bakstenen dwarshuis (ca 8,30 x 5,80 m) van drie traveeën breed en twee bouwlagen onder een zadeldak. De zolderverdieping heeft een dakkapel in Vlaamse stijl en is gedekt met gesmoorde oude Hollandse pannen. Het pand heeft een kleine kelder, bakstenen muren met gedeeltelijk houtskelet en een samengestelde balklaag. Het heeft een hoge eikenhouten sporenkap met drie spanten en twee gestapelde jukken waarop een nokstijl die aan vier zijden geschoord is: twee schoren gepend in de stijl en twee windschoren gepend in de nokgording. Na de brand is één spantbeen dendrochronologisch gedateerd op het jaar 1518 en het hout bleek afkomstig uit Vlaanderen. Archiefonderzoek maakt het echter allerminst zeker dat er toen al een huis stond, dus hergebruik van materiaal is niet uit te sluiten.

Dit huis wijkt in omvang en constructie nauwelijks af van het oorspronkelijke pandje dat in de 16de eeuw werd gebouwd: houtskeletbouw met vakwerk dat vermoedelijk opgevuld was met baksteen. Aan de voorzijde van het huis en in

de balklagen zijn geen sporen gevonden die wijzen op muurstijlen en vakwerk.³ Mogelijk was het huisje altijd al aan de voorzijde opgetrokken in baksteen. Het heeft links en rechts topgevels. De kap bestond in deze tijd vermoedelijk nog uit een sporenkap met vier spanten. Het vierde spant is nu verdwenen, de flieringen liggen hier in de linker zijmuur. In de loop van de eeuwen zijn vensters en deuren in de voor- en achtergevel en in de rechter zijgevel enigszins aangepast, zijn er intern binnenwanden verplaatst en is de spiltrap verplaatst. Een deel van de kelder stamt waarschijnlijk uit de bouwtijd en is vermoedelijk in de 17de eeuw iets uitgebreid.



Afb. 2 Afbeelding van de situatie aan de laad- en loskade van Dordrecht op een kaart van G. Braun & F. Hogenberg uit 1574. (Regionaal Archief Dordrecht)

SAMENWERKING BOUWHISTORIE EN ARCHEOLOGIE

We komen wel vaker tegen dat een vloer opgehoogd en geëgaliseerd is. Bij dit pandje vonden we op de verdieping echter drie houten vloeren op elkaar en dat was nog niet alles. Bij het verwijderen van de bovenste laag bleek dat deze (in 1936) op een laat 17de-eeuwse houten vloer was gelegd. Enkele kijkgaten in die vloer maakten hieronder een zandlaag zichtbaar waaronder weer een tegelvloer bleek te zitten (afb. 3). Besloten werd om de gemeentelijke archeoloog de zandlaag en onderliggende tegelvloer te laten onderzoeken; het zand is geheel door de archeologische zeef gehaald. De ruimte tussen de vloeren vormde een 'vondsten-val' waarin een vondstcomplex was verzameld dat een goede afspiegeling was van de gebruiksduur van de houten vloer en van de activiteiten die in deze periode op de eerste verdieping plaatsvonden. Het blootleggen van de oudere plavuizenvloer gaf eveneens inzicht in de wijze van onderverdeling in vertrekken en de loopvlakken en de slijtpatronen gaven een indruk van het gebruik ervan in de late 16de eeuw.⁴

³ Kornafel, p. 30-38.

⁴ Het archeologisch onderzoek is uitgevoerd op 29 september en 1 oktober 2015 door Marc Dorst en Jeroen Nipius. De resultaten zijn vastgelegd in een rapportage.

16-DE EEUWSE TEGELVLOER

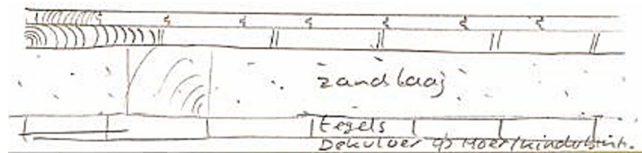
De plavuizenvloer is gelegd op een ondervloer van planken die op de moeren kinderbinten liggen. Om te zorgen dat er geen stof, zand en mortel door de vloer kon vallen, smeerde men hier een leemlaag op van 0,2–0,5 cm dik. Daar overheen kwam een egalisatie laag van zand (1 cm dik). Hierop kwam een mortellaag waarin de plavuizen zijn gelegd.

Deze plavuizen zijn van roodbakend aardewerk met een formaat van ca 15 x 15 x 2 cm. Op sommige plavuizen waren enkele spatten loodglazuur aanwezig. Andere vertoonden nog sporen van een glazuurlaag. Rondom de haard heeft men een rechthoek van grotere plavuizen gelegd van grijs bakkend aardewerk, formaat 22 x 22 x 4 cm.

Een opmerkelijk detail is dat veel plavuizen vijf putjes in het loopoppervlak hebben: één in het midden en één in iedere hoek van de tegel (afb. 4). Het systeem is vergelijkbaar met de puntjes die men vaak vindt in geglazuurde wandtegeltjes. Daar zijn ze meestal afkomstig van standaardjes of steuntjes die op de ongebakken tegel werden gelegd, zodat ze in de oven gestapeld konden worden. Deze puntjes zijn echter ronder – alsof er een knikker op gelegd is – en de middelste is groter dan de vier in de hoeken.

Waarschijnlijk was de ruimte op de verdieping in de 16de eeuw oorspronkelijk niet onderverdeeld. De weduwe Van Diemen was vermoedelijk degene die in 1651 het pand onder handen nam, om het beter geschikt te maken als herberg en winkel. Zij deelde de ruimte op in twee vertrekken die gescheiden werden door een gang. Uit deze tijd is namelijk een plafond met rankenbeschilderingen bewaard gebleven in een strook in het midden van de ruimte. Deze strook komt exact overeen met sporen in de plavuizen (inkassingen, sleuven en een mortelstreep) van twee houten wanden die op en in de vloer geplaatst zijn. Hier tussenin zijn de tegels als een baan met een andere oriëntatie herlegd (afb. 5). Deze strook heeft de breedte van een gang en zal de ontsluiting zijn geweest van een vertrek links en een vertrek rechts, elk met een raam in de voorgevel aan de havenzijde. De gang lag in het verlengde van het middelste raam in de voorgevel.

Het lijkt erop dat de plavuizen te zwaar waren, want de vloer was sterk doorgezakt in de beide kamers (afb. 6). Dit moet in de late 17de eeuw de reden geweest zijn om er een nieuwe vloer boven op te leggen. De oude werd niet verwijderd, wellicht omdat deze ook brandwerend en geluiddempend



Afb. 3 Schetsmatige tekening van de doorsnede van de verdiepingvloer. (tekening auteur, sept. 2015)

was. Allereerst is ter voorbereiding in de lengterichting van het pand een aantal dunne balklagen aangebracht. Ter hoogte van het centrale gangetje waren deze ingekast

in de plavuizenvloer. Ter hoogte van de (doorgezakte) vloerdelen in de beide kamers ‘zweefden’ deze balken los van de plavuizenvloer, maar waren op regelmatige afstand wel ondersteund door houten klossen. Hiervoor was een balk met sierprofiel en groene verf in stukken gezaagd en hergebruikt. De houten vloer had dezelfde oriëntatie als de tweede gebruiksfase van de plavuizenvloer. Op de balken kwam een eikenhouten vloer van planken van ca 28 cm breed en 2 cm dik. In een latere gebruiksfase zijn de kieren tussen de planken gedicht met dunne latjes.

ARCHEOLOGIE OP DE EERSTE VERDIEPING

Door de enorme verzakkingen van de tegelvloer was het zandpakket hierop erg wisselend van dikte. Langs de randen van de vloer lagen hooguit enkele centimeters zand, in het midden van de twee kamers was het pakket tot 10 cm dik. In totaal is er bijna een kubieke meter zand verwijderd en gezeefd. Het bleek meer stof te zijn dan zand, de archeologen waren na een dag zeven bedekt met een zwart stoflaagje. Het gaat hier waarschijnlijk om zand en vuil dat afkomstig is van de schoenen van bezoekers. De archeologen hebben echter ook honderden vondsten gedaan,⁵ waaronder scherven van borden, kopjes en drinkglazen uit de periode 1700 - 1895. De grootste vondstcategorie is die van het rookgerei: maar liefst 418 fragmenten van (pijpaarden) pijpenstelen en 19 fragmenten van pijpenkoppen kwamen uit het stof tevoorschijn: dateringen tussen 1750 en 1825. De 56 afgestofte muntjes dateren uit de periode 1678-1906. Het ‘Hof van Hollandt’ was lange tijd een kroeg en er werd dus ook gespeeld: een dobbelsteen gesneden uit bot, enkele speelkaarten, een damschild, houten speelschildjes en knikkers van keramiek en gemarmerde steen vormden het bewijs. Al deze voorwerpen dateren waarschijnlijk uit de 18de eeuw (afb. 7, 8, 9, 10). Er zijn vijf fragmenten van een schrijfleij en leien griffels en enkele boeksnippers gevonden, een kam en een hoornen oorlepel. Van kleding en textiel zijn verschillende stofresten gevonden en 16 knopen van verschillende materialen: hout, of bot omkleed met textiel, ook parelmoer, glas, koper en zelfs kokosnoot. De koperen knopspelden en ijzeren naalden zijn niet allemaal



Afb. 4 Een van de vloertegels met vier kleine kuiltjes in de hoeken en een grotere in het midden. (foto Vakteam Erfgoed gemeente Dordrecht)

⁵ Voor het volledige overzicht, zie het rapport Dordrecht Ondergronds 69, p. 21-35.



Afb. 5 Digitale weergave van de 16de-eeuwse plavuizenvloer met daarin aangegeven de 17de-eeuwse aanpassingen. In het midden geeft de schuine strook de later aangelegde gang aan. (bewerking en afbeelding: Nipides 2015)

geteld. De kleinere verzamelingen betroffen een ijzeren schaartje, een houten handveger, ijzeren sleutels, een deurknop, zes loden kogeltjes en enkele kleine sieraden. En dan waren er natuurlijk nog muizenmummies, muizenskeletjes en enkele muizennesten waarin veel papier verwerkt was; dit bleken voornamelijk kranten uit begin 20ste eeuw te zijn.

SIERPAPIER UIT DE 16DE EEUW

Terug naar de eerste bouwfase en de bewoning: de 16de eeuw. Op de vloer van de verdieping lagen zoals genoemd plavuizen op een planken vloer op de moer en kinderbalken, tegen de rechter bouwmuur was in die tijd een haard. Van de wanden weten we niets, maar het moet wel een bijzonder vertrek zijn geweest, wellicht voor speciale gasten: het plafond was bekleed met kostbaar sierpapier, een decoratie die niet iedereen zich in zijn huis kon permitteren. Sierpapier werd gebruikt om stofdoorslag vanaf de bovenliggende verdieping tegen te gaan (afb. 11). Bovendien was het inheemse eikenhout vaak onregelmatig van structuur en wilde men dat aan het zicht onttrekken

met sierpapier. Sierpapier kwam in de 16de eeuw voor in heel Europa,⁶ in onze regio kennen we alleen voorbeelden in Middelburg en Antwerpen (stad en provincie). In Dordrecht is dit de eerste vondst van dit sierpapier. Het papier dateert uit de tijd dat het vertrek op de verdieping nog niet opgedeeld was. Dat concluderen we, omdat de snippers gevonden zijn over



Afb. 6 Detail van de doorgezakte plavuizenvloer. (foto Vakteam Erfgoed gemeente Dordrecht)

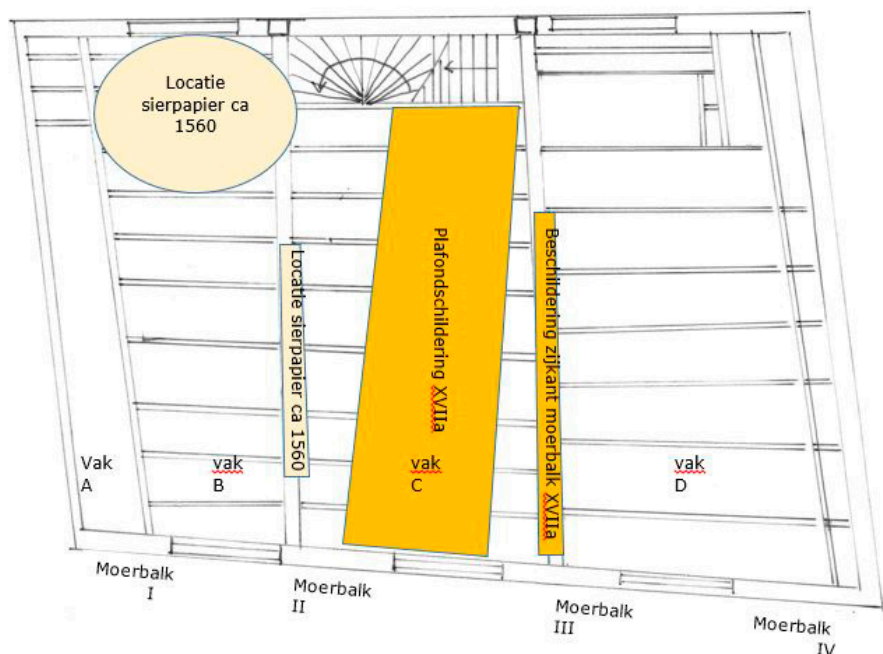
de gehele balklaag van de verdieping, want het hele plafond was hiermee bekleed. Deskundigen dateren het na 1560. De fragmenten die we nu 450 jaar later hebben gevonden, zitten op de moerbalken en kinderbinten van vak B en tegen de vloerdelen van vak C (afb. 12). In vak C zit ook de 17de-eeuwse rankenbeschildering die over het sierpapier heen is geschilderd.⁷ In vak D zitten eveneens papierresten, maar (vooralsnog) zonder patroon. Het papier is bedrukt met een blokdruk en heeft een patroon van bandwerk en

⁶ Onder andere in Engeland, Zweden, Polen, Duitsland en Zwitserland zijn mooie vondsten gedaan. Zie voor een uitgebreide beschouwing het rapport van Richard Harmanni, p. 12.

⁷ De rankenschildering is in restanten ook nog aangetroffen in de balkvakken D en E, op de moerbalk en op de vloerdelen. De schildering is opgezet in helder geel en zwart op een bruine ondergrond. Meer informatie in het rapport van R. Harmanni.



Afb. 7, 8, 9, 10 Diverse vondsten die tussen de vloeren tevoorschijn kwamen: kaarten, pijpenkoppen, een sleuteltje en knikkers. (foto's Jurgen Snoep, 2015)



Afb. 11 Plattegrond van de eerste verdieping met plaatsing van de gebinten en kinderbalken. (schets Richard Harmanni, 2015)

tondo's waarin twaalf diersoorten zijn uitgebeeld (afb. 13). We zien de staart van een panter, een ossenkop en het gewei van een hert. Deze dieren hebben trouwens geen speciale iconografische betekenis en ze verwijzen evenmin naar de dierenriem. Het afbeelden van (exotische) dieren was erg populair in de tijd dat ontdekkingsreizigers met al dan niet wilde verhalen over verre landen terugkwamen van hun reizen.

De afbeeldingen komen sterk overeen met afbeeldingen die zich nu in een particuliere collectie bevinden.⁸ De verschillen zijn klein: de Dordtse tondo's zijn zwart ingevuld met witte stippen en de andere zijn wit met zwarte stippen. Wat in Dordrecht op een panter lijkt, heeft bij het andere patroon meer iets van een leeuw. Met de vondst in Dordrecht blijkt nu dat er twee varianten zijn van de originele houtsneden.

Sierpapier verouderde snel door vergeling en scheuren, en dat is vaak de reden dat het al na enkele jaren werd overgeschilderd.⁹ Daardoor wordt het

⁸ Harmanni, p 15.

⁹ In Antwerpen heeft Petra Maclot hier veel onderzoek naar gedaan. Zie Harmanni, p. 12.



Afb. 12 Een afbeelding van een hert in een tondo op het gevonden sierpapier uit ca 1560. (foto Vakteam Erfgoed gemeente Dordrecht)



Afb. 13 Sierpapier met afbeelding van een os in een tondo. (foto Renata Kornafel, 2014)

bij onderzoek vaak niet herkend. Het overschilderen gebeurde ook op de Kuipershaven in de 17de eeuw. Met de verbouwing werd de grote ruimte opgedeeld in twee vertrekken met een middengang, en is het sierpapier overgeschilderd met de rankenschildering (afb. 14). Later zijn de kamers opnieuw geschilderd, in een bruinrode kleur. De gang is daarbij niet mee geschilderd en de ranken bleven in het zicht. De schildering is te zien op de kinderbinten en de onderkant van de vloerdelen. Op de kinderbinten zijn bloemenranken geschilderd die gevat zijn in een biesje. De vloerdelen hebben grote rankenpatronen in geel met zwarte schaduwlijnen. Deze komen ook terug in de moerbalken.



Afb. 14 Het plafond in de middenstrook met geschilderde ranken uit de vroege 17de eeuw. (foto Vakteam Erfgoed gemeente Dordrecht)



Afb. 15 Houtconstructie in de kap. (foto Vakteam Erfgoed gemeente Dordrecht)

HOUTSKELET EN KAPCONSTRUCTIE

Het huis heeft in de achtergevel een eenvoudig eiken houtskelet, bestaand uit muurstijlen, korbelen met pen-en-gatverbindingen, toognagels en moerbalken. Hiertussen bevinden zich op de begane grond en de verdieping twee eiken stijlen. Deze stijlen leken aanvankelijk een restant te zijn van de vakwerkvulling, maar blijken bij nader onderzoek kozijnstijlen te zijn, mogelijk van een groot (hijs?)luik. De houten balkconstructie heeft geen decoratieve elementen zoals sleutelstukken met peerkralen of biljoens.

De voor- en zijgevels zijn constructief geheel opgetrokken in baksteen. Hier zijn geen sporen gevonden die duiden op een verdwenen houtskelet. De voorgevel is gepleisterd, en gaf geen (eventuele) sporen prijs. Ook in de balkenconstructie van de verdieping en de zolder zijn geen aanwijzingen gevonden dat de voor- en zijgevels een houtskelet hadden.

Wel lijkt het erop dat de moerbalken in de voorgevel oorspronkelijk op natuurstenen consoles rustten. Op de verdieping is nog één dergelijke console overgebleven. Mogelijk zijn de overige consoles verdwenen toen de vensters in de 20ste eeuw vergroot zijn.

Met een houtskelet aan de achterzijde en balken op consoles in de voorgevel lijkt dit huis een overgangsfase te vormen tussen het volledige houtskelet uit de Middeleeuwen en de modernere constructie uit de Renaissance.

Vermoedelijk bestond het in oorsprong uit vier houten balkgebinten die doorliepen van de begane grond tot de kap. Hiervan bleven alleen twee houten balkgebinten aan de achterzijde behouden waartussen twee houten



Afb. 16a, b en c
Houtvlotmerken
in de kap. (foto's
Renata Kornafel)





Afb. 17a en b Telmerken in de kap. (foto Renata Kornafel)

stijlen voor de vakwerkinvulling. Mogelijk zijn deze balkgebinten behouden vanwege hun stabiliserende functie, die nodig was omdat dit huis aan de rechterzijde geen buurpand had waarmee het een gemene muur deelde en het pand zelf geen stabiliserende dwarsmuren had.¹⁰

KAPCONSTRUCTIE

De kap bestaat uit een gebint (1e) bij de rechter zijgevel waarvan het onderste schaargebint ontbreekt, er zijn twee schaargebinten met nokgebint, gestapeld op de twee nog bestaande houten balkconstructies (2e en 3e). Bij de linker zijgevel ontbreekt het vierde kapgebint (4e). Van de twee middelste kapgebinten is het linker bij de brand in 2012 geheel verwoest en vervangen (afb. 15). Ook alle gordingen zijn vervangen; een aantal oude daksporen konden grotendeels behouden worden. Opmerkelijk in deze kap is de grote variëteit aan telmerken en vlotmerken (afb. 16a, b en c), waarvan enkele voorbeelden worden gegeven.¹¹

De gehakte telmerken hebben aan de ene zijde de vorm van gehakte kuiltjes en aan de andere kant, het richtingteken, de vorm van een kerf (afb. 17a en b). Deze gehakte merken zijn aangetroffen op het bovenste juk van kapgebint 1. Er zijn telmerken die getrokken zijn met een dun snijmes of een rits, vrijwel

¹⁰ Vergelijk het artikel van Edwin Orsel, *Houtskeletconstructies in statige achttiende-eeuwse architectuur*, de SBN Nieuwsbrief 53, (2012), p. 18-23.

¹¹ Renata Kornafel heeft in haar Bouwhistorische opname (2014) alle merktekens geïnventariseerd.

over de hele breedte van de balk. Deze zitten op enkele onderste jukken, muurstijlen en moerbalken van kapgebint 2.

Verder zijn er telmerken met een complexe vorm, die getrokken zijn over de hele breedte van het hout van enkele korbelen, muurstijlen en moerbalken. Dit kunnen ook vlot- of eigendomsmerken zijn. Hiervan zijn er verschillende aangetroffen op de balkgebinten en op de vloerconstructie van de verdieping, tevens een op de zijkant van een muurstijl op de begane grond. De merken zijn niet allemaal identiek en lijken dus afkomstig van verschillende handelaren en/of locaties.

CONCLUSIE

Een brand is doorgaans een ramp voor een pand en voor historische sporen. In dit geval heeft de isolerende werking van de dikke zand- en stoflaag op de oorspronkelijke tegelvloer met de drielaags vloer dit unieke sierpapier gered.

Een deel van het degelijke hout in de kapconstructie behield zelfs in de brand voldoende sporen van verschillende tel- en houtvlotmerken om voorzichtige conclusies te rechtvaardigen over de oorsprong van het hout. Zo hebben een grote ramp in een klein pandje eeuwen van het rijke en luxe Dordtse dagelijkse leven en ook het handelsleven in een havenplaats tastbaar en zichtbaar gemaakt.

BRONNEN

Balm-Kok, A., 'Samenvatting ongepubliceerd bewonersonderzoek', in: *Dordrecht Monumenteel*, nr. 56, juli 2015.

Dorst, Marc C., 'Kuipershaven 11, Dordrecht. Archeologisch onderzoek in het 17de-18de-eeuwse haven établissement Hof van Holland' in: *Dordrecht Ondergronds* nr. 69.

Harmanni, Richard, *Zestiende-eeuws sierpapier in Kuipershaven 11 te Dordrecht*. Onderzoeksrapport 2015 gemeente Dordrecht.

Kornafel, Renata, *Het huis aan de Kuipershaven 11 te Dordrecht*, Bouwhistorische opname 2014, in opdracht van E. en M. Dicke.

Orsel, Edwin, 'Houtskeletconstructies in statige achttiende-eeuwse architectuur', in: *SBN Nieuwsbrief* 53, 2012, p. 18-23.

NIEUWE HOOGLERAAR STEDELIJKE IDENTITEIT

IN AMSTERDAM

In de middag van de 9de december 2015 stroomde de Oude Lutherse kerk in Amsterdam meer dan gebruikelijk vol met belangstellenden, deels Amsterdammers, deels bouwhistorici, maar ook anderen die het erfgoed in de hoofdstad ter harte gaan. In zijn nevenfunctie als aula van de Universiteit van Amsterdam deed de kerk die middag dienst als plaats van handeling van de inaugurale rede van de fonkelnieuwe professor dr. Gabri van Tussenbroek bij zijn aanvaarding van het ambt van hoogleraar Stedelijke identiteit en monumenten in het bijzonder van de stad Amsterdam. Deze leerstoel is door de Faculteit der Geesteswetenschappen van de universiteit ingesteld in samenwerking met Monumenten en Archeologie van de gemeente Amsterdam. In een iets andere vorm werd deze leerstoel eerder bekleed door Vincent van Rossem, die de Amsterdamse stedenbouwkundige vraagstukken sinds de 19de eeuw als onderwerp had. Het mandaat van Gabri gaat verder terug in de tijd en wel tot het ontstaan van de stad aan de Dam in de Amstel in de 13de eeuw.

De mythe van de onveranderlijkheid: Veranderende opvattingen over Amsterdamse monumenten luidt de titel van de rede die begon met een afbeelding van optimistische naoorlogse stedenplanners waardoor het maar een haar had gescheeld of er zou veel minder geresteerd hebben van wat we nu



nog over hebben aan oude binnenstad. Zowel het denken over de stad als over zijn monumenten blijkt tijdsgebonden te zijn. De stad zelf is meer in beweging dan we beseffen. Waar zijn voorganger wees op de inmiddels toch niet onaanzienlijke hoeveelheid 19de-eeuwse gebouwen in de tot UNESCO-werelderfgoed verklaarde grachtengordel, vroeg Gabri zich af waarom er in het middeleeuwse deel van de binnenstad zo weinig echt oude huizen resteren. Zo bleek het Houten Huys op het Begijnhof niet zoals vaak aangenomen van rond 1455 te dateren, maar van 1530. Anders dan bijvoorbeeld in Leiden, waar grote hoeveelheden 14de en 15de-eeuwse huizen resteren, staat het oudste gedateerde huis in Amsterdam nu op het jaar 1485. De verklaring die Gabri hiervoor poneert, is dat de stad zich vanaf 1520 heeft vernieuwd door het stimuleren van de verstening. Dat geschiedde niet alleen door het stadsbestuur, maar vooral ook door de sterke toename aan bevolking waarvoor onderdak moest komen. Lage houten huizen werden vervangen door panden met een kloek houtskelet van meerdere verdiepingen. Die druk werd uiteindelijk verlicht door een aantal stadsuitbreidingen vanaf de Alteratie in 1578, waaronder de 17de-eeuwse grachtengordel. Die vierkantemeterdruk en bevolkingstoename heeft Amsterdam ook in later tijden nog parten gespeeld en daarbij komt heden ten dage de toeristendruk.

Dat laatste is een indirect uitvloeisel van monumentenzorg waardoor veel van het oude is bewaard. Daarbij moet niet onderschat worden dat veel van het schijnbaar oude het resultaat is van vernieuwing in oude vorm. Dat past in moderne ontwikkelingen waardoor echt en authentiek inmiddels ieder een eigen betekenis hebben gekregen en alles mogelijk is 'zo lang het verhaal van de *outstanding values* maar geloofwaardig en waarheidsgetrouw kan worden verteld'. Daar staat volgens Gabri – Hanna Ahrendt citerend –, tegenover: 'Ohne Dinglichkeit, ohne Materialität ist Erinnerung nicht möglich'. Die materialiteit is waar bouwhistorici een rol in kunnen spelen. Materiële waarden uit het verleden zijn van belang, maar tegelijkertijd ook minder representatief dan we denken, omdat in de grachtengordel wel veel grote huizen staan, maar we niet goed weten hoe een timmerman of een bakker in die tijd behuist was. Onze eigen voorkeuren en invloeden spelen een rol in wat we als erfgoed selecteren, en dat is inmiddels breder en pluralistischer dan we veertig jaar geleden konden vermoeden.

Over wat we nu nog niet weten in de vorm van waardenkaarten, maar ook over wat we wel willen behouden van wat we hebben voor de toekomst is nog het nodige te zeggen en te onderzoeken. Voor Amsterdam gaat Gabri zich als hoogleraar onder andere richten op de vraag wat de eigenheid van het Amsterdamse gebouwde verleden inhoudt en hoe dit nader te duiden en te verklaren.

Na zijn 'Ik heb gezegd' was het nog lang gezellig in het achterzaaltje van de kerk en vervolgens elders in de oude en intrigerende binnenstad van Amsterdam.

RONALD STENVERT

VROEGER

HERINNERINGEN VAN OUD-HOOFDREDACTEUREN

Bij het verschijnen van SBN Nieuwsbrief nummer 60, in het jaar van het 25-jarig bestaan van de SBN, leek het de redactie aardig de schijnwerper te richten op de activiteiten en motivaties van voorgaande (hoofd) redacteuren. Het feit dat het enthousiastelingen, die geen professionals zijn in de uitgeverwereld, lukte om 25 jaar lang een aantal keren per jaar een vaktijdschrift het licht te laten zien, leek ons een korte overpeinzing waard.

Rob Gruben gaf al een uitgebreid en goed doortimmerd overzicht van het ontstaan van de SBN en de Nieuwsbrieven in een artikel in nummer 51 (november 2011). Deze keer zijn twee oud-hoofdredeacteurs benaderd (BSBN-ers = bekende SBN-ers), en hen is gevraagd naar hun herinneringen en ook naar hun visie op de toekomst van de Nieuwsbrief. Het had wel enige voeten in aarde, maar er was dezerzijds begrip voor het met vertraging beantwoorden van de mail ('druk, druk: het boek moet af') of het nog niet gelezen hebben van een (eerlijk is eerlijk) nogal kort tevoren gestuurde mail ('het was mijn schaakavond').

De veteranen onder ons begrijpen al om wie het gaat: Albert Reinstra en Dik (Gerrit) Berends. Er zijn aan beide een aantal vragen gesteld, want het intrigeerde me hoe zij verzeild raakten in de redactie van een tijdschrift, waar hun belangstelling lag, wat ze precies deden en hoe ze dat vonden. Beiden zeiden dat zij min of meer 'vanzelf' in de redactie waren beland. Dat feit was natuurlijk niet zomaar uit de lucht komen vallen want er was in beide gevallen een stevige connectie met 'de dienst', de voormalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Dik memoreerde dat hij 20 jaar geleden een artikel had geschreven in Nieuwsbrief 15 (1995), waarin hij de ontwikkeling van Documentatievergadering tot Bouwhistorisch Platform en vervolgens tot SBN had beschreven. Het was begonnen met interne bijeenkomsten, die door ir. Ruud Meischke na zijn aantreden als directeur van de RdMz (1959), georganiseerd werden. Deze Documentatievergaderingen, toen in Den Haag en sinds 1964 in Voorburg, waren bedoeld om restauratieproblemen te bespreken en bouwhistorische bijzonderheden boven water te krijgen. De eerste externe deelnemers waren een vertegenwoordiger van het Centraal Laboratorium en C. Hoek, de stadsarcheoloog van Rotterdam. Toen de 'de dienst' in 1973 naar Zeist verhuisde en Meischke terugtrad als directeur ontstond er een splitsing: er kwamen Informatiemiddagen en Documentatievergaderingen. Herman Janse



Afb. 1 De 'landbouwschuur' in Zeist, toepasselijk onderkomen voor bijeenkomsten.
(foto Elisabeth Stades)

nam de organisatie op zich van de eerste groep (over restauratiezaken) en Dik leidde de Documentatievergaderingen (over de bouwhistorie); hij was toen hoofd van de 'onderafdeling voor bouwhistorisch onderzoek'. De voordrachten gingen voornamelijk over ontdekkingen en resultaten van eigen onderzoek. Op den duur kwamen er niet alleen bouw- en architectuurhistorici van 'de dienst', maar ook archeologen (waaronder H. Halbertsma van de R.O.B.) en mensen die bij gemeenten werkten, of bij architectenbureaus, het Openluchtmuseum of ook boerderijonderzoekers. De bijeenkomsten vonden ongeveer zes keer per jaar plaats, altijd op een woensdagochtend in de grote vergaderzaal van 'de dienst', want dan waren daar geen andere vergaderingen. Het informele contact tussen de deelnemers bleek van groot belang te zijn en de gestage groei van het aantal deelnemers maakte de bijeenkomsten de facto tot een nationaal forum, waarvoor overgestapt werd naar de zogeheten Landbouwschuur (afb. 1). In 1987, bijna 30 jaar geleden, kwam er een nieuwe naam voor de Documentatievergaderingen: Bouwhistorisch Platform. Vier jaar later werd de SBN opgericht, eigenlijk voortkomend uit de op deze vergaderingen geuite wensen. Door middel van een Nieuwsbrief wilde men de donateurs op de hoogte houden van de activiteiten van de stichting. Zonder al te veel discussie namen enkele bestuursleden deze taak op zich en een jaar na de oprichting verscheen de eerste Nieuwsbrief in 1992, 10 pagina's. De redactie van het eerste uur zat in 's-Hertogenbosch. Voorzitter Herman Janse schreef een

St. Bouwhistorie Nederland
Oudegracht 187 G
3511 NE Utrecht
dhr. Reinstra

3028

29-01-01

250	omslag boekje nieuw model, A4 Omnicolor Offset	409,76
	250 grs. ivoor	Euro 185,94
250	binnenwerk kopiëren, vouwen nieten met omslag,	362,85
	aan 2 zijden	Euro 164,65

Afb. 2 Kostenplaatje 2001, bedragen in guldens en euro's.

voorwoord en Koos Steehouwer had al een artikel klaar liggen, dat later de opmars bleek tot *Richtlijnen voor bouwhistorisch onderzoek*. Een vriendin van een bestuurslid schreef een recensie, de namenlijst van de donateurs sloot de rij en het eerste blad was vol.

Het aanvankelijke streven om vier nummers per jaar uit te brengen bleek een zware taak en is alleen in de eerste drie jaren gelukt. Daarna nam het aantal geleidelijk af met een dieptepunt in 1998, toen er maar één nummer uitkwam. Afgezien van het knippen, plakken en kopiëren, moesten de nummers ook van nietjes voorzien worden en in een envelop gestopt, geadresseerd en verstuurd. Dat nam behoorlijk wat tijd in beslag en kwam vooral op een paar schouders terecht. In 1995 ging Dik Berends, die toen in het bestuur zat, de redactie versterken. Hij leidde de Bouwhistorische Platforms nog tot aan zijn pensioen in 1996, maar hij schreef en redigeerde graag. In het verleden zat hij in de redactie van de *Delftse Studiën* en ook van het *Jaarboek Monumentenzorg*. Dik vertelde, dat hij *Natuursteen in Monumenten* zo zeer had geredigeerd, eigenlijk herschreven, dat hij tot mede-auteur werd bevorderd. Bij het daaropvolgende boek *Leien op Monumenten* leidde zijn redactioneel enthousiasme (hij noemt het zelf 'redactiewoede') tot zodanige wrijvingen, dat hij zich terugtrok als mede-auteur, overigens niet als enige.

Het was duidelijk dat hier een bevlogen man in de redactie was gekomen. Het lijkt geen twijfel dat hij een aantal artikelen voor de Nieuwsbrief met een scherp gepunte pen in zijn hand heeft bekeken, maar hij had zelf nooit het gevoel eindredacteur of hoofdredacteur te zijn geweest, hoewel hij wel als zodanig in het colofon vermeld stond. Hij maakte verslagen van de Platformvoordrachten maar met de lay-out of het drukken en verzenden bemoeide hij



Afb. 3 Kaft met steunkleur, 2003.

zich niet, daar ging zijn hart ook niet naar uit. Hij bleef zich 20 Nieuwsbrieven lang inzetten voor de redactie, van nummer 14 tot en met nummer 34 in 2004. Toen nam de zorg voor zijn vrouw zoveel tijd in beslag dat hij zich terugtrok. De auteur van dit stukje sprak hem bij het laatste Platform, waar hij uiteraard ook aanwezig was, en kreeg van hem nog aanvullende informatie via de e-mail.

De laatste vraag luidde: ‘Heb je suggesties voor verbeteringen of veranderingen?’ Dik antwoordde dat hij het een prachtig blad vindt en dat hij een gewillig consument is. Hij is bij tijd en wijle gelukkig nog wel tot het schrijven van een artikel te verleiden, waarin uw hoofdredacteur vaak maar heel weinig ‘suggesties tot verbetering’ aan hem kwijt kan. De discussie over kleine details verloopt echter altijd in een heel plezierige sfeer, net zoals Dik indertijd zijn samenwerking met de andere redactieleden heeft ervaren.

In 1997 zaten de mannen van het eerste uur nog steeds in de redactie (Ronald Claudemans, Rob Gruben, samen met Dik Berends), toen er versterking kwam van Elisabeth Stades-Vischer en Ronald Stenvert. Deze maken beiden nog steeds deel uit van het redactionele team. Het aantal nummers varieerde in die periode tussen drie en twee per jaar. Er was geen vaste publicatie maand waardoor de functie van het informeren van de donateurs over de actuele activiteiten geleidelijk verwaterde. Meestal werd gewacht tot er genoeg kopij was en dan pas werd een nummer gepubliceerd. In de jaren 1998 en 1999 kwamen er relatief erg weinig nummers uit en werd versterking van de redactie noodzakelijk geacht door het bestuur.

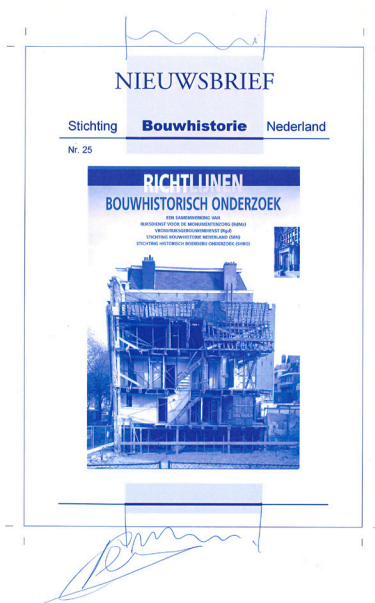
Albert Reinstra kwam in 2000 bij de redactie van de SBN Nieuwsbrief. Claudemans en Gruben waren toen gestopt. De leden van de redactie waren geen onbekenden voor hem, want hij had al jaren met Gruben en ook Stenvert samengewerkt, voordat hij vanuit Groningen bij ‘de dienst’ kwam. Hij had niet speciaal gesolliciteerd naar een functie bij de Nieuwsbrief maar toen genoemde redactieleden te kennen gaven dat ze wilden stoppen, vroeg men of Albert ervoor voelde toe te treden. Hij had eerder, tijdens zijn studietijd,

‘clubblaadjes’ gemaakt en het leek hem een mooie manier om de bouwhistorie verder te brengen. Het doel wat hem voor ogen stond, was om meer informatie in de Nieuwsbrief te plaatsen, meer boeken te signaleren, aankondigingen en recensies te schrijven en vooral de donateurs te binden. Het publiceren van bouwhistorische artikelen was belangrijk en hij zag zijn eigen plaats daarin ook als een uitvloeisel van zijn werk bij de Rijksdienst. De Nieuwsbrief kon een rol spelen in het creëren van een netwerk.

Het redactieadres werd nu zijn adres en in het colofon stond hij als eindredacteur vermeld. Hij vond dat er wel wat moest gebeuren, want de Nieuwsbrief telde maar weinig pagina’s: tussen de 20 en 28. Er moest flink aan getrokken worden om artikelen binnen te krijgen, vertelde hij in het interview op 17 februari jl. De Platformverslagen bleven een belangrijk onderdeel vormen van de inhoud en werden afwisselend door Elisabeth Stades, Ronald Stenvert, Dik Berends en Albert gemaakt. Er kwam een andere vorm van de Nieuwsbrief met een steviger kaft, met een ander prijskaartje (afb. 2). Financieel was er praktisch niets mogelijk, en het kostte veel moeite om later een ‘gekleurde’ voorkant gedrukt te krijgen, d.w.z. enkel een steunkleur van de titel op het kaft. (afb. 3) Pas in 2006 verscheen het eerste meerkleurenplaatje op de voorkant van de Nieuwsbrief. Het was altijd puzzelen om binnen de marges te blijven, vooral bij de kaft (afb. 4).

De redactionele bezigheden deed Albert met plezier. Hij zocht o.a. de plaatjes bij de verslagen van de lezingen, en dat was allemaal gemakkelijk te doen bij ‘de dienst’. Albert kocht zelf een eenvoudig software programma en gebruikte dat voor de opmaak, maar dat kon destijds nog niet naar een pdf worden omgezet. Hij printte dan de pagina’s en fietste naar de Copy-Copy om het te laten vermenigvuldigen. De verslagen, die om de beurt door de redactieleden gemaakt werden, en de andere teksten die aangeleverd werden nam hij op het eind door en corrigeerde waar het nodig leek. Er waren soms schrijvers, die de teksten zo ongelukkig formuleerden of stukken die allerbelabberdst van inhoud waren, dat ze min of meer moesten worden herschreven. Sommige stukken waren ook zo specialistisch dat ze nauwelijks te lezen waren en dan moest er wel eens wat versimpeld worden. Eigenlijk vond hij redigeren leuker dan zelf iets schrijven.

Gevraagd naar zijn vervelendste ervaringen bij de Nieuwsbrief bleek dat dat er maar weinig waren. Er zijn een paar stukken geweest die bij de directie van de Rijksdienst niet in goede aarde vielen en dan wel eens werden teruggekoppeld. Bijvoorbeeld over de actualisering van het monumentenregister, het AMR. De bouwhistorie wilde daar een rol in gaan spelen, maar kreeg die niet. Voorzitter Gijs van Herwaarden had hierover een en ander op papier gezet en daar evidente missers uit het monumentenregister bijgevoegd. Dit leidde tot enige commotie en een interne notitie van Dirk-Jan de Vries en Albert - vanwege hun SBN betrokkenheid - aan de adjunct-directeur.



Afb. 4 Puzzelen met de voorkant van de Nieuwsbrief.

Drie nummers per jaar was ongeveer een nèt haalbare kaart: er waren zes Platforms per jaar, met bij elk enige lezingen. De verslagen daarvan werden aangevuld met één of meer artikelen, er kwamen wat recensies, er verscheen een lijst met nieuw uitgekomen boeken: de rubriek met de intrigerende naam 'Korstmossen en Muurbloempjes'. Navraag achteraf heeft opgeleverd dat deze naam vanaf nummer twee van de Nieuwsbrief is gebruikt en bedacht was door Rob Gruben. Als korstmossen werden gezien de wat mindere boeken, en als muurbloempjes de wat betere. Botanisch gezien snijdt deze indeling geen hout, volgens de auteur van dit stuk.

De hele redactie zette zich in bij het opvragen van boeken voor vermeldingen of recensies; voor het schrijven van een echte recensie werden de boeken her en der uitgezet. Als er voldoende kopij binnen was, en het nummer een beetje 'body' had gekregen, dan nam Albert contact op met de voorzitter voor een stukje. Dat was in de eerste jaren Gijs van Herwaarden, die hem dan correct en snel, vaak binnen enkele dagen, een tekst stuurde voor de rubriek 'Van de voorzitter'. Nadat Van Herwaarden afscheid van het bestuur had genomen veranderde deze titel in: 'Van het bestuur'. De toenmalige secretaris nam vaak het stukje voor zijn rekening.

Het was interessant een indruk te krijgen van de kosten van een en ander in de beginjaren van 2000, gezien tegen de achtergrond van het aantal leden: rond de 275. De kosten van het in meervoud drukken van het uitgeprinte product bij de Copyshop, de stickers (zelf uitgedraaid uit een Excel adressenbestand) en de enveloppen, gemarkeerd met het speciale Port betaalstempel (zelf opgedrukt), bedroeg ongeveer 350 Euro. Het verzenden kostte ongeveer 150 Euro, waarbij dan de doosjes persoonlijk naar een speciaal loket bij de posterijen moesten worden gebracht i.v.m. het lagere verzendtarief. Bij de werkzaamheden had Albert wel hulp van twee kleine vrijwilligers, zijn dochters, die bij de laatste series meehielpen bij het in enveloppen stoppen, afstempelen en dichtplakken!

De hele organisatie was niet echt professioneel, wat ook bleek uit het adressenbestand van de SBN dat in die jaren niet echt zorgvuldig werd bijgehouden. Samen met Wim Weve, die in 2004 bij de redactie kwam, is daar eens flink de bezem door gehaald. De SBN was eigenlijk in het begin vooral een gezellige club, waarbij de leden van buitenaf vaak samen met de bus naar het Platform in Zeist reisden, de lezingen aanhoorden en de dag afsloten met een biertje op een terrasje. Wel waren het allemaal mensen die zeer actief bezig waren in de bouwhistorie, het woord 'vakidioten' viel, maar ze waren geen van allen geschoold in *public relations* of andere vormen van communicatie, om van donateurswerving maar niet te praten. Albert heeft zijn tijd als hoofdredacteur en de samenwerking met de anderen als prettig ervaren.

Afb. 5 Een Donateursdag in Utrecht. Op het Domplein komen enkele bekende bouwhistorici bijeen.



Een belangrijke vraag was natuurlijk hoe het verder in de toekomst zou moeten gaan. Zou het contact met de achterban uitdraaien op een Nieuwsbrief via de e-mail? Of hebben de meeste mensen toch liever een papieren versie in hun handen, ondanks de website waarop alle oude nummers opeenvolgend verschijnen? Albert was van mening dat men in het eerste geval mogelijk de helft van de donateurs zou kwijtraken en hoopt dat de gedrukte Nieuwsbrief zeker zal blijven bestaan. Ook benadrukte hij de noodzaak van het meer naar buiten treden; er is een grote beroepsgroep, en men zou een bredere kring moeten zien te benaderen voor de bijeenkomsten van de SBN. De verslaglegging van de lezingen is de kracht van de nieuwsbrieven. Zeker nu alle oude nummers doorzoekbaar zijn op de website is dat een pracht basis voor informatie en vakinhoudelijk van groot belang.

Misschien zou de SBN meer aan communicatie moeten doen en meer gebruik moeten maken van de social media, suggereerde Albert, met meer journalistieke verslaggeving die ook voor de buitenwereld aantrekkelijk en begrijpelijk is. Een kort en leesbaar verhaal met een aansprekend plaatje, en dan een verwijzing naar de Nieuwsbrief, waarin alles uitgebreider uit de doeken wordt gedaan. Dat is voor de beeldvorming van de bouwhistorie ook van belang. ‘Men moet van het kloostermoppen imago af!’ Het is van veel belang om jongere mensen aan te trekken en zodoende ook bij de tijd te blijven en vooral te durven vernieuwen. Gelukkig was de redactie (en ook de website) daar al mee bezig, en ook met verdergaande professionalisering en met deze prettige en geruststellende gedachte besloten we het interview.

ARENDIE HERWIG-KEMPERS

BOUWFRAGMENTEN EN BROKSTUKKEN

BEDEVAART UIT MOSKOU NAAR EEN NIJMEEGS HUIS *DIK BERENDS*

Na de oorlog werd een groot deel van de vervallen Nijmeegse benedenstad gesloopt. Toen ik in 1963 begon bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg nam ik het onderzoek van de belangrijkste te slopen huizen van Herman Janse over. In 1965 kwam Grotestraat 31 aan de beurt en drie jaar later het twee huizen hogerop staande 25/27. Nr. 31 was in het bezit geweest van de schoonfamilie van een van mijn moeders vriendinnen. Zij bezat er een oude foto van en akten waaruit bleek dat het huis in 1808 gekocht en betrokken was door de rabbijn Isaac Presburg en zijn gezin. Dochter Henriette (*1788) zou in 1818 de moeder worden van Karl Marx. Op de foto was het toenmalige huisnummer 25 herkenbaar.

In Moskou was de aanstaande sloop de partijtop niet ontgaan. In 1968 bracht een groep partijleden een afscheidsbezoek aan het grootouderlijk huis van Karl Marx. Over de hernummering verkeerden ze in zalige onwetendheid. Het bedoelde huis was al drie jaar gesloopt!



Grotestraat 31, eertijds 'Het Swerte Schilt' genaamd,

Afb. 1 Grotestraat 31 te Nijmegen.

was een interessant huis, waarschijnlijk 15de-eeuws. Het behoorde tot een reeks huizen met gemene scheidingsmuren aan de westzijde van de sterk aflopende straat (afb. 1). Het voorstuk was vier balkvakken diep en het achterdeel, dat oorspronkelijk lager en aan de linker zijde smaller was, drie. Het voorstuk bevatte een hoge tongewelfde kelder, insteek, begane grond, verdieping en zolder. De stookplaatsen bevonden zich tegen de rechter zijmuur. De balklagen bestonden uit moer- en kinderbalken met nog een enkel sleutelstuk met kraal en neuslijstje tussen twee hollen dat met houten nagels aan de balk was bevestigd. De eveneens eiken kapspanten (met gesneden rechts gebroken telmerken) bestonden uit de voor Nijmegen zo karakteristieke tussenbalkjukken. Er waren strijkspanten, een bijzonderheid voor Nijmegen. Omdat het terrein naar achter toe sterk opliep lag de keldervloer van het achterstuk veel hoger. Die kelder had vier kruisgraatgewelven met een vierzijdige pijler in het midden. Vermoedelijk in de 17de eeuw werd het achterdeel verbreed en verhoogd.



Afb. 2 Sluitsteen met engelenkopje uit het pand 'Het Swerte Schilt' in Nijmegen.

Wim van den Heuvel, schrijnwerker bij de restauratie van de Stevenskerk, volgde de sloop. Hij redde bovengenoemd sleutelstuk en uit de scheidingsmuur naar het verbrede achterstuk, twee deurkozijnen met renaissancistisch geprofileerde dagkanten en een sluitsteen met engelenkopje (afb. 2).

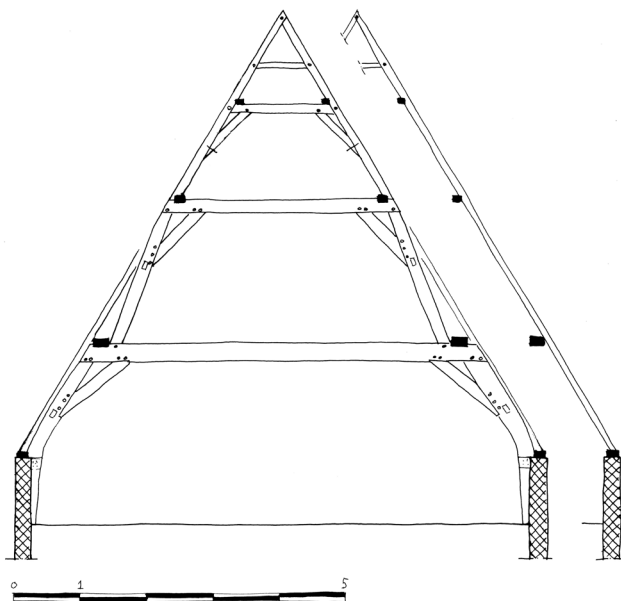
Bij de nieuwbouw werd een plaquette aangebracht ter herinnering aan de vroegere bewoners, de grootouders van Karl Marx, ter plaatse van ... het vroegere nummer 25/27. Ze weten ervan, bij de gemeente.

UITZETLIJNEN VAN JAN DE TIMMERMAN UIT LEIDEN EDWIN ORSEL

Bouwhistorisch onderzoek naar Aalmarkt 11 heeft duidelijk gemaakt dat dit een bewaard gebleven deel is van het voormalige Catharinagasthuis in Leiden. Door het bouwhistorisch onderzoek te combineren met archief en archeologisch onderzoek blijkt dat het gebouw gerealiseerd is tussen 1455 en 1460 door Jan Heynricxz de timmerman met zijn vier man sterke timmerploeg als deel van een grote uitbreiding voor het gasthuis.¹ Dendrochronologisch onderzoek naar de goed bewaarde houtconstructie heeft duidelijk gemaakt dat het eikenhout gekapt is in een bos in Westfalen in het najaar/winter van 1455-1456.² Vlotgaten en -pluggen zijn het bewijs van het transport via de rivier en uit het archief is bekend dat het hout via de stapelplaats Dordrecht is aangevoerd. De

kapconstructie bestaat in hoofdopzet uit vijf stapelspanten met twee dekbalkspanten en een driehoekspant (afb. 1). Het vervaardigen

van de kapconstructie is afleesbaar aan zaagsporen, aftekenlijnen van de verbindingen en gehaalde telmerken. Bijzonder is de vondst van ingekraste uitzetlijnen op de bovenste spantconstructie, waaraan het fabriceren van de spanten kan worden afgelezen (afb. 2). Vanuit het uiterste bovenste hoekpunt van de flieringen zijn op de spantbenen



Afb. 1 De kap van Aalmarkt 11 (1455-1456 d.).
(tekening E.D. Orsel, ELO)

¹ M.F. P. Dijkstra & C.R. Brandenburgh (red.), 'Leiden – Aalmarktschool, Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek naar 800 jaar bewoning langs de Oude Rijn, ter plaatse van het voormalige St.-Catharinagasthuis', in: *Bodemonderzoek en Bouwhistorie in Leiden 1*, Leiden 2010.

² Monsternamen D.J. de Vries RCE, datering RING juli 2000.



Afb. 2 Ingekraste uitzetlijnen op een spantbeen van Aalmarkt 11 (1455-1456 d.). Tevens zichtbaar gehaald telmerk II en een doorgezaagd vlotgat. (foto P.J. De Vos, ELO)

horizontale en verticale lijnen ingekrast, maar ook een lijn haaks op de dakhelling (59 graden) en een lijn parallel aan de dakhelling. Deze laatste kraslijn geeft de maat weer van de daksporen. Verder is er een horizontale kraslijn die de onderzijde van de fliering raakt en een tweede verticale kraslijn die de voorzijde van het onderliggende korbeel aanduidt. Op basis van de kraslijnen wordt duidelijk dat na het uitzetten van de hoofdvorm van de kap, vermoedelijk ergens op de grond in de buurt, eerst de posities van de longitudinale elementen, de muurplaten en de flieringen, zijn uitgezet. Vervolgens is op basis van deze uitslag het constructiehout gemeten, gezaagd en bewerkt tot spantonderdelen, die tot transversale spanten zijn samengesteld. Na het vervaardigen en het passen van de verbindingen is de kant en klare constructie gemerkt, uit elkaar gehaald en voor de uiteindelijke plaatsing weer in elkaar gepast en definitief gesteld en geplaatst.

De unieke combinatie van de kapconstructie van het Catharinagasthuis en alle bronnen geeft een fraaie inkijk in de bouwpraktijk in het midden van de 15de eeuw. De bijzondere ingekraste uitzetlijnen maken de werkwijze van Jan de timmerman en zijn timmerploeg heel tastbaar.

VROEGE ISOLATIEPLATEN ONTDEKT IN LEIDEN, EEN AANVULLING TACO HERMANS

Met veel plezier heb ik het artikel van Edwin Orsel over vroege isolatieplaten in Leiden gelezen, verschenen in SBN Nieuwsbrief nr. 59. Deze isolatieplaten passen uitstekend in het onderzoek dat de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed momenteel uitvoert naar 'jonge' bouwmaterialen uit de periode na circa 1870.

Graag geef ik wat aanvullende informatie over deze isolatieplaten. De platen die Orsel beschrijft, zijn een Duits product, genaamd Kosmos (zie afb. advertenties). Zij zijn geproduceerd door het bedrijf A.W. Andernach uit Beuel am Rhein. August Wilhelm Andernach kocht in 1888 een teerkokerij in Beuel en bouwde die uit tot de 'Mittelrheinische Theerproducten- und Dachpappen-Fabrik A.W. Andernach', later omgedoopt tot 'A.W. Andernach GmbH & Co. KG'. Het bedrijf is in 2003 verkocht aan IKO en de fabriek in Beuel is in 2008 gesloten.¹ Het bedrijf had ook een vestiging in Anvin in Frankrijk. Leverancier voor Nederland was volgens het Bouwkundig Weekblad J. Snitslaar uit Amsterdam. Gegevens over deze persoon of diens bedrijf heb ik nog niet



¹ De geschiedenis van het bedrijf is ontleend aan: https://de.wikipedia.org/wiki/A.W._Andernach, geraadpleegd op 10 januari 2016.

gevonden. Ook is niet bekend waar de platen mogelijk nog meer zijn toegepast in Nederland.

Volgens advertenties en beschrijvingen in de literatuur zouden de platen gepatenteerd zijn door 'ene' Fischer. Het gaat hier om Emil Fischer uit Rawitsch (het huidige Poolse Rawicz), die in 1893 een patent gekregen had op een 'Maschine zum Legen von Pappe in unverziehbare Falten'.²

Niet duidelijk is geworden wanneer Andernach de platen volgens dit patent is gaan produceren. In ieder geval moet dit zijn vóór of in 1899, want in dat jaar wordt er al over gepubliceerd in *Dinglers Polytechnisches Journal*. Het patent spreekt over 'Pappe', wat karton of dakvilt betekent. Een ander woord voor dakvilt is echter ook 'Dachpappe' wat staat voor een in bitumen gedrenkt karton.³ Andernach was onder meer leverancier van 'Dachpappe' en heeft de machine van Fischer dus gebruikt om zijn product de juiste vorm te geven.

LITERATUUR

N.N., 'Falzbaupappe „Kosmos“ nach Patent Fischer', in: *Dinglers Polytechnisches Journal* 314 (1899), nr. 10, 152-156. (<http://dingler.culture.hu-berlin.de/article/pj314/ar314037>, geraadpleegd op 7 februari 2016)

N.N., 'Patent-vouwplaten Kosmos', in: *Bouwkundig Weekblad* 27 (1907), 240-241.

² <https://depatisnet.dpma.de/DepatisNet/depatisnet?action=pdf&docid=DE000000072880A>, geraadpleegd op 1 februari 2016.

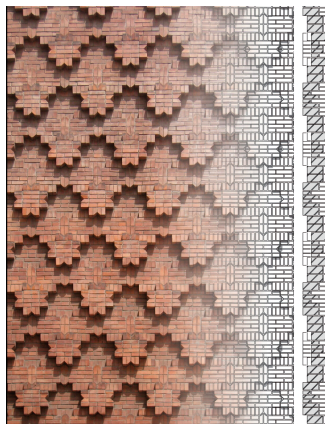
³ <https://de.wikipedia.org/wiki/Dachpappe>, geraadpleegd op 17 februari 2016.

KOEN MULDER, *HET ZINDERENDE
OPPERVLAK: METSELVERBAND
ALS PATROONKUNST EN
COMPOSITIEGEREEDSCHAP*, DELFT/
STEENWIJK 2016, IN EIGEN BEHEER.
ISBN 978-90-824668-0-5, p. 160,
€ 49,-.

Je moet het echt zien, of leren zien, het patroon van de gebakken elementen waaruit onze baksteenmuren zijn opgetrokken. Door de oogharen kijken helpt daarbij, want dan blijkt beter het verband van stapeling, lijnenspel en rand. Het boek over het zinderende oppervlak is een intrigerend boek en niet alleen door het opmerkelijke grote vierkante formaat van ruim 30 bij 30 cm. Mede door het feit dat het in eigen beheer is uitgegeven ontbreken de franse pagina en titelpagina om maar zoveel mogelijk informatie kwijt te kunnen. De getekende schutbladen met zinsbegoochelende overgangen in baksteenverbanden geven de essentie weer van wat in het boek staat.

Auteur Koen Mulder heeft van jongs af al een fascinatie met baksteen als patroonkunst, niet zozeer met het materiaal zelf waarmee gestapeld wordt, maar met de manier waarop. Daar wordt in dit boek terdege naar gekeken en op een veel uitgebreidere manier dan in oudere boeken over metselwerk te vinden is. Hoe stapelt de metselaar bij het omgaan van de hoek in een kruisverband of een ander verband? Ook komt aan de orde om bij het ontwerpen uit te gaan van de koppenmaat van de baksteen. Die kennis is in de huidige bouwpraktijk behoorlijk weggezakt.

Dat maakt het boek van Mulder des te leerzamer. Het is vooral een kijkboek naar het hoe en het waarom in de verschillende baksteenverbanden. En zoals een boek over de baksteen zelf de neiging heeft om meer nadruk te leggen op uitzonderingen, krijgen hier de uitzonderlijke verbanden ruimschoots de ruimte. Met ruim zestig baksteenverbanden als resultaat, waaronder de hele kleine verschillen tussen het Noors kettingverband en wat Mulder het 'Twents kettingverband' noemt. In dit laatstgenoemde geval laat hij zien dat er naast een primair stapelingspatroon ook een secundair motief – hier een zigzagpatronen – in metselwerk kan voorkomen. Daarop gewezen blijken in vele muren bewust of onbewust aangebrachte verbanden zichtbaar.



Het Zinderend Oppervlak
METSELVERBAND ALS PATROONKUNST EN COMPOSITIEGEREEDSCHAP
KOEN MULDER

Het is geen boek over historische metselverbanden. Klezoren op de hoeken komen wel aan de orde, maar het verdwijnen daarvan in het metselwerk wordt niet in historisch verband geplaatst. Daar zijn andere boeken voor. Dit boek is vooral te lezen als een opmerkelijk soort traktaat over metselwerk met grote aandacht voor de precieze, soms bijna mathematische kant van de toegepaste verbanden, zowel die uit het verleden als die toegepast in de huidige architectuur. Dit laatste inclusief de door hem zo verfoeide dilatatievoegen die vaak vervelend door mooi metselwerk schijnen te moeten lopen.

Wel komen de bakstenen zelf en de verhouding baksteen-voeg aan de orde en wordt terdege ingegaan op de oude baksteenverbanden met aandacht voor de problemen van 'vreemdgaande' koppen in kruisverband en vergelijkbare anomalieën in metselwerk. Vervolgens komt het verband als expressie of zelfs als compositiegereedschap aan de orde, ritmische baksteenpatronen voor wie ze wil zien en er genoeg aan beleeft. Na de basics volgen varianten met kruis- en ruit vormen in het metselwerk gevolgd door allerlei andere vormen van vlakvulling en legpatronen die al dan niet uit het muurvlak steken en volgt een overzicht van de rijkheid aan boogvulling met baksteenpatronen.

Omdat de auteur een architect is, komen nieuwe patroonvormen eveneens aan de orde, evenals experimenten met verschillende steenformaten door elkaar, nieuwe steenformaten en vormstenen en zelfs hele nieuwe technieken. Het is soms een beetje veel van het goede en bij het dichtslaan van het boek blijft de geïnteresseerde lezer verbluft achter. Maar ook met een nieuwe kijk op wat metselwerk nu is, in de ogen van de moderne architect een soort 'ministeck' waar die liefst verre van wil blijven. In historische context beschouwd is de verwijzing naar de textiele kwaliteiten van de baksteen nog niet zo gek, met de lintvoeg als kettingdraad en het baksteenverband als inslagpatroon. Voor meer informatie zie: www.hetzinderendeoppervlak.blogspot.nl.

RONALD STENVERT

TILO SCHÖFBECK,
*MITTELALTERLICHE KIRCHEN
 ZWISCHEN TRAVE UND PEENE.*
*STUDIEN ZUR ENTWICKLUNG
 EINER NORDDEUTSCHEN ARCHI-
 TEKTURLANDSCHAFT*, BERLIJN 2014.
 ISBN 978-3-86732-131-0, p. 380, AFB.
 860 IN KLEUR EN ZW/W.

*M*ittelalterliche Kirchen zwischen Trave und Peene is de handelsuitgave van het proefschrift dat Tilo Schöfbeck in 2009 aan de Universiteit van Greifswald verdedigde. Het boek is gewijd aan de middeleeuwse kerkbouw in het gebied tussen Wismar en Rostock. In totaal werden 59 kerken onderzocht. Het was de bedoeling van de auteur om vanuit een interdisciplinaire benadering de bouwgeschiedenis van die kerken te behandelen, om met het resultaat het thema 'Architekturlandschaft' vanuit een nieuw perspectief te bekijken. Dit lijkt op het eerste gezicht een losse benadering om een dergelijk onderzoek mee te beginnen, maar het wordt snel duidelijk dat de studie vooral orde in het onderzoeksmateriaal brengt.

Na het inleidende hoofdstuk 'Voraussetzungen', waarin onder andere de verhouding wordt behandeld tussen geschreven bronnen en de gegevens die uit die gebouwen zelf te halen zijn (p. 32-43), volgen twee enorme hoofdstukken, waarvan 'Ergebnisse zur Architektur- und Siedlungsgeschichte' het eerste is (p. 44-232). De vroegste stenen kerken in het onderzoeksgebied gaan terug tot het begin van de 13de eeuw, waarvan de kerk van Lübow (1210d) de oudste is. De vroege kerken zijn met name in het zuidelijke deel van Mecklenburg te vinden, met een 'märkische', Oostfaalse architectuur, die Schöfbeck in verband brengt met politieke banden en de eerste generaties immigranten die het gebied vanuit het oosten bevolkten (p. 59). Deze vroege voorbeelden worden gekenmerkt door ronde koorafsluitingen, de toepassing van lisenen en rondbogen en fraai vormgegeven friezen. Vanaf de jaren veertig van de 13de eeuw komen er Westfaalse invloeden, met rechtgesloten koren, spitsbogen, gekoppelde vensters en koepelgewelven, die tot de jaren tachtig dominant bleven. Oudere friesvormen en het gebruik van lisenen kwamen echter nog tot in de vroege 14de eeuw voor. In de jaren 1260-1270 was de bouw van de Marienkirche en het Heilige Geesthospitaal in Lübeck begonnen en in Stralsund werkte men aan de Nikolaikirche. Hier werden bredere vensters met traceringen, polygonaal gesloten koorpartijen en halfsteense kruisribgewelven geïntroduceerd. Een seriële bouwaanpak vond navolging. Een



ware bouwexplosie in de jaren tachtig, ook in Brandenburg met bijvoorbeeld het klooster Chorin, volgde, met gebouwen die werden gekenmerkt door kapitelen en friezen bestaande uit terracotta, en vensters met maaswerk, zoals in de rond 1280 begonnen Munsterkerk van Doberan.

Een van de kenmerken van de architectuur uit deze periode is de toepassing van kwartrondstaven. De 'rondstaafarchitectuur' (p. 127-146) wordt in de oudere literatuur als een fenomeen gezien dat met name vanuit Lübeck in deze regio is verbreid en voorkomt tussen 1270 en 1330. Het gebruik van deze vormstenen voor halfzuilen en dagkanten, nissen en deelzuiltjes komt in het onderzoeksgebied echter ook veelvuldig voor en kan daar al in de jaren zestig worden aangetoond.

De belangrijkste ontwikkelingen zijn aan het begin van de 14de eeuw voorbij gekomen. Economische neergang en pest zorgden voor een crisis in het bouwen, waarvan het gebied in de tweede helft van de 14de eeuw langzaam herstelde. In deze periode werd het nieuwe koor van de Georgenkirche in Wismar gebouwd (1378d), terwijl in dezelfde stad ook aan de Nikolaikirche en in Schwerin aan het schip van de dom werd gewerkt. Met grote sprongen behandelt Schöfbeck vervolgens de 15de en 16de eeuw. Hoewel ongeveer een derde van het bewaard gebleven gebouwenbestand uit de 15de eeuw stamt, met een hoogconjunctuur van torens in de jaren 1440-1460, doet hij deze periode in zeven pagina's af, waarvan het merendeel dan ook nog uit foto's bestaat (p. 160-166). Na een behandeling van de zogenoemde 'Schaugiebel', wordt het hoofdstuk afgesloten met een bespiegeling over wat het gebouwde erfgoed aan de kennis over de geschiedenis van het gebied kan bijdragen. De bouwconjunctuur beleefde zoals gezegd, vanaf circa 1330 een grote crisis ten gevolge van slechte oogsten, hongersnood, krimpende bevolking en dalende graanprijzen. Ook het uitdunnen van de bossen is afleesbaar aan de gebouwen. In de tweede helft van de 14de eeuw is het gebruikte bouw hout krommer en dikwijls geïmporteerd. Het hoofdstuk wordt afgesloten met beschouwingen over de organisatie van het bouwbedrijf en bouwnaden en vertandingen.

Die laatste paragraaf is eigenlijk al een inleiding op het tweede grote hoofdstuk, 'Ergebnisse zu Holzkonstruktionen im mittelalterlichen Kirchenbau' (p. 233-313). Was het eerste deel vooral architectuurhistorisch van aard, het tweede deel heeft een sterk bouwhistorisch karakter. In dit hoofdstuk wordt ingegaan op restanten van houten kerken en hergebruikt, 13de-eeuws materiaal dat in enkele later versteende kerken is aangetroffen. De voorbeelden worden fragmentarischer gepresenteerd dan in het vorige hoofdstuk en de lezer wordt zodoende vaak met losse vondsten geconfronteerd, zoals tijdelijke wanden, provisorische gevels en houten kerktorens. Dit hoofdstuk wordt afgesloten met kapconstructies en telmerken. Zuivere sporenkappen – zij het met latere toevoegingen – zijn aangetroffen in Lübow (1210d en 1215d), maar

in de 13de eeuw werden al snel kruisverbindingen in de kap aangebracht, omdat de kerkruimte eronder in het algemeen overwelfd werd. Dit maakte het bij sporenkappen lastig om op een lager niveau trek balken te realiseren, eenvoudigweg omdat het gewelf te ver naar boven in de kap stak. Tot circa 1280 werd het hout min of meer vierkant bewerkt, hetzij met de bijl of de zaag. In de vijftig jaar daarna nemen de houtdimensies af, wat met het streven naar lichtere constructies te maken kan hebben gehad, maar ook met het feit dat er steeds meer hout moest worden geïmporteerd (p. 288). Het eikenhout dat tot dan toe werd gebruikt, werd nu afgewisseld met essenhout of grenen. In de 14de eeuw worden de eerste 'stoelconstructies' toegepast, waarvan die in Schwerin de vroegste is (1316d). Bij hallenkerken werd deze extra hulpconstructies gebruikt om de grotere overspanning te kunnen realiseren.

Achterin het boek is een catalogus opgenomen van de 59 onderzochte kerken, waarvan de meeste (37) zijn geïllustreerd met tekeningen van Adolf Friedrich Lorenz (1884-1962). Een lijst met dendrodateringen, een literatuurlijst en register sluiten het boek af. Het fraai vormgegeven werk bevat alleen al in de lopende tekst 664 illustraties. Het feit dat deze vrijwel allemaal op de juiste bladzijden staan – wat veel geblader voorkomt – verdient een compliment aan de vormgever.

Toch valt er op *Mittelalterliche Kirchen zwischen Trave und Peene* wel het een en ander aan te merken. Het eerste lange hoofdstuk biedt een chronologisch overzicht van de architectuurontwikkeling, maar de 15de eeuw wordt in veel te grote stappen behandeld. Ondanks de goede illustraties en een kaart op het voorste schutblad is het vaak een hele toer om uit te zoeken wáár precies de vele dorpjes liggen die worden genoemd. Soortgelijke kritiek geldt ook voor de tekeningen van de kerken zelf. Ondanks de catalogus achterin ontbreekt van een groot aantal kerken de plattegrond en doorsnede. Van de veelgenoemde kerk van Lübow bijvoorbeeld, met de oudste kappen die de auteur heeft gevonden, ontbreekt een catalogusentry en ook een plattegrond en goede doorsnede. De 37 tekeningen van Lorenz bieden telkens een aanzicht vanuit het zuiden en een plattegrond, maar niet al het materiaal blijkt in de catalogus te zijn opgenomen. Sommige tekeningen van Lorenz staan in de lopende tekst (p. 25, 211 en 219), andere komen twee keer voor (p. 77 en 348, op p. 154 en 352, p. 158 en 337, p. 208 en 297), maar van de overige kerken zoekt men de plattegronden tevergeefs.

Het in het begin genoemde begrip 'Architekturlandschaft' komt af en toe terug, zoals op pagina 65: De stad Parchim 'ist über das gesamte Mittelalter sichtlich von der benachbarten Architekturlandschaft beeinflusst worden' staat daar te lezen, maar we moeten wachten tot de samenvatting van het boek, om iets meer over de betekenis en ontwikkeling van het architectuurlandschap te lezen (p. 314-324). Schöfbeck stelt hier, dat de kenmerken van de vroegste stenen kerken een indicatie vormen voor politieke betrekkingen met de Mark

Brandenburg en immigratie vanuit dit gebied. Hiermee verbindt hij politiek en architectuur, zonder verder in te gaan op liturgie, locatiespecifiek bouwen en beschikbare technieken. Hoe de stelling methodisch kan worden gestaafd, wordt niet behandeld.

Dit betekent niet dat *Mittelalterliche kirchen* een slecht boek is. Het geeft een mooi inzicht in het kerkenlandschap, met veel oorspronkelijke observaties en nieuwe dateringen. Het is in de eerste plaats een overzicht van de ontwikkeling van de kerkbouw en architectuur van de kerken in het onderzoeksgebied, met veel harde, bouwhistorische gegevens. Zodoende vormt het boek zonder meer de basisstudie, die voor dit gebied zo hard nodig was.

GABRI VAN TUSSENBROEK



TACO HERMANS, *WOONTORENS IN NEDERLAND. BOUWHISTORISCHE GIDS VOOR MIDDELEEUWSE WOONTORENS*, UITGAVE VAN NKS KENNISCENTRUM VOOR KASTEEL EN BUITENPLAATS, WIJK BIJ DUURSTEDEN, SEPTEMBER 2015. ISBN/EAN: 978-90-74205-04-7

Torens bepaalden in het verleden het Nederlandse landschap. Kerktorens, watertorens, torens op poorten, kasteeltorens, vuurtorens om er een paar te noemen. Elk type toren kent zo zijn eigen ontstaans- en gebruiksgeschiedenis, materiaalgebruik, vormgeving, afmetingen en bouwkundige kenmerken. Kastelenkenner en bouwhistoricus Taco Hermans neemt de lezer mee in de wereld van de woontorens. Historische woontorens uit de 13de tot de 16de eeuw, wel te verstaan. De auteur is op dit onderwerp gepromoveerd en deze gids is een afgeleide

van zijn proefschrift. Het is een wetenschappelijke publicatie met als doel het presenteren van bouwkundige en historische informatie van historische woontorens aan een breed publiek.

Deze gids is een vereenvoudigde en gereduceerde weergave van het proefschrift. Alleen de torens die fysiek nog (deels) aanwezig zijn, worden beschreven. Het is een prachtig geïllustreerd boek waarin met een vast stramien bijna 50 woontorens worden beschreven. De vele tekeningen, gravures, foto's en dateringsplattegronden maken de gids erg aantrekkelijk. In de inleiding neemt de auteur de lezer mee in de ontstaansgeschiedenis van de woontorens. Het onderzoek omvat de datering, de opdrachtgevers, de vorm en afmetingen, de bouwkundige kenmerken en indeling en welke functie woontorens hebben gehad. Op basis van onderzoek slaagt de auteur er in om uiteindelijk tot een definitie te komen waarin al deze zaken een plaats hebben. Kort samengevat komt het er op neer dat een woontoren in Nederland de kleinst mogelijke hoofdburcht is die alle kenmerken van een hoofdburcht van een kasteel in zich draagt en verder een solitair gebouw is, meestal op een omgracht stuk grond, dat door zijn beperkte omvang geen andere bebouwing toelaat.

Elke beschrijving begint met het weergeven van dezelfde elementen. Dat maakt onderling vergelijken mogelijk. Daarna volgt een beschrijving van de woontoren met een samenvatting van de bouwgeschiedenis, ondersteund met prachtig beeldmateriaal.

Een van de vaste elementen in de beschrijvingen is de leenverhouding, een begrip dat overigens niet wordt uitgelegd. Soms is de leenverhouding onbekend, zoals bij Hellenburg, Libeek, Maarsbergen, Rijckholt, Schierstins, Te Vliet, en Wedde. Bij een aantal woontorens is deze plaats in de beschrijving leeg gelaten, zoals bij De Burgh, Lichtenberg, Huis te Riviere en Walenburg. Niet duidelijk is of de leenverhouding onbekend is of niet van toepassing is, zoals bij Het Gravensteen. Was in de inleiding een uitleg van het leen of leenverhouding opgenomen, dan had ook iets gezegd kunnen worden over het begrip allodiaal, zoals bij Doorwerth, De Gelderse Toren en Loevestein. Dat zou de toegankelijkheid voor een breed publiek ten goede komen.

Een interessant detail uit de inleiding is, dat naast gunstig (uit)huwelijken het bouwen van woontorens een middel was voor bepaalde (boeren) families om macht en aanzien te verwerven en op te klimmen tot belangrijke ministerialenfamilies. Als reactie daarop liet de hoge adel juist grote kastelen bouwen om zich van deze lage adel te onderscheiden.

Een bouwhistoricus is vooral benieuwd naar de ontwikkeling van de vorm, afmetingen en muurdiktes van woontorens met de factoren die daarin een rol speelden. In de inleiding worden deze zaken belicht door tekst en beeldmateriaal, maar het verhaal zou aan kracht gewonnen hebben als de tekst werd ondersteund door grafieken. Op pag. 25 zou bijvoorbeeld een grafiek over de verhouding tussen afmetingen, muurdikte en datering zeer verhelderend kunnen werken. Een manco in het boek is het ontbreken van een literatuurlijst. Wie zich verder in het onderwerp wil verdiepen, kan natuurlijk

ook terecht bij het proefschrift. Daarin zijn wel diverse tabellen en grafieken opgenomen. Bijvoorbeeld een grafiek die laat zien dat van de 13de tot de 16de eeuw een geleidelijke verschuiving in vorm plaatsvindt, van vierkant naar rechthoekig. En verdere bestudering van historische woontorens is mogelijk, want het volledige proefschrift met literatuurlijst is op het web te raadplegen en sinds kort wordt deze uitgegeven door Uitgeverij Verloren onder de titel: *Middeleeuwse woontorens in Nederland. De bouwhistorische benadering van een kasteelvorm.*

Deze publicatie leest prettig en vormt een welkome aanvulling op in het verleden uitgevoerd onderzoek. De geïnteresseerde lezer, en dat geldt voor zowel leek als specialist, kan met de gids in de hand toren voor toren gaan bezoeken. Daar nodigt de gids echt toe uit. Naast het adres zijn ook de GPS-coördinaten van elke woontoren weergegeven.

WILLARD VAN REENEN

KORSTMOSSEN EN MUURBLOEMPJES

Alma, R.H. en Dijkstra, W.P. e.a., *Hervonden Stad 2015, 20e Jaarboek voor archeologie, bouwhistorie en restauratie in de gemeente Groningen*, Groningen 2015. ISSN 1386-0208, p. 188, € 13,50. Het twintigste jaarboek van de gemeente Groningen, een jubileumuitgave. Het is een rijke en gevarieerde bundel geworden met jaarverslagen, waaruit blijkt hoe erfgoed leeft in Groningen. Bouwhistorisch interessant is de ontdekking van een bijzondere romanogotische nissengevel uit de 13de of vroege 14de eeuw. De kroniek bewijst zijn meerwaarde ook met een synthetiserend stuk over Art Nouveau tegeltableaus in Groningen: 'Maatwerk of massaproductie'.

Bergeijk, Herman van, *Jan Duiker, bouwkundig ingenieur (1890-1935), Van warm naar koud*. Uitgeverij Vantilt, Nijmegen 2016. ISBN 978-94-6004-242-3, gebonden, p. 300, € 24,50. Jan Duiker wordt tot de belangrijkste architecten in Nederland gerekend en diverse van zijn bouwwerken hebben de monumentenstatus bereikt. In zijn werk was aanvankelijk het bouwen in baksteen en de haard als middelpunt het belangrijkste, terwijl zijn latere ontwerpen ruim baan gaven aan gewapend beton, dunne muren en een centrale verwarming. Zijn leven wordt in een brede context geplaatst en de weg naar zijn architectuuropvattingen nader belicht.

Campbell, James W.P. & Will Pryce, *Baksteen. Geschiedenis. Architectuur. Technieken*, Uitgeverij Thoth 2016. ISBN 978 90 6868 694 4, gebonden, p. 320, € 34,95. Een coffeetable boek, oorspronkelijk uitgegeven door Thames & Hudson in 2003 in het Engels. Naast de mooiste kathedralen en landhuizen, tempels en moskeeën, krijgen ook grote infrastructurele werken – viaducten, tunnels, bruggen – aandacht, om de lezer zo een indruk te geven van de onmisbaarheid en ongelooflijke veelzijdigheid van baksteen en baksteenbouw. De baksteen wordt populairder want het boek is ook te verkrijgen in de webwinkel van de NRC.

Dessing, René W. Chr., *De Amsterdamse buitenplaatsen. Een vergeten stadsgeschiedenis: Kennemerland, Gooi, 's Graveland, Vecht, Angstel en Amstel*, Uitgeverij Matrijs, Utrecht 2015. ISBN 978-90-5345-491-6, gebonden, p. 224, € 19,95. Het boek geeft een overzicht van zestig nog bestaande historische buitenplaatsen, gesticht vanuit Amsterdam. Diverse aspecten worden belicht, zoals de architectuur- en tuingeschiedenis, terwijl er ook aandacht wordt besteed aan de huidige functie.



Eggen, Coen, *Vakwerkbouw, 600 jaar bouwen met hout en leem in Zuid-Limburg en omstreken*, Uitgeverij Vantilt, Nijmegen 2016. ISBN 978-94-6004-248-5, gebonden, p. 264, € 29,50. Het bouwen met hout en leem is vele eeuwen oud. De auteur heeft de afgelopen veertig jaar intensief onderzoek gedaan naar de gebouwsoorten en in vloeiden van deze bouwwijze in Zuid-Limburg. Het boek bouwt voort op zijn publicatie over dit onderwerp uit 1989. Hij besteedt niet alleen aandacht aan de restauraties van deze periode maar ook aan de huidige nieuwbouw. Hij neemt het initiatief tot een zeer zorgvuldige omgang met wat resteert van dit specifieke culturele erfgoed.

Goudeau, Jeroen, *Denken in steen, bouwen op papier: Een kleine geschiedenis van het architectuurboek*, Uitgeverij Vantilt, Nijmegen 2016. ISBN 978-94-6004-277-5, paperback, p. 224, € 19,95. Sinds de komst van de drukpers verschenen er architectuurboeken, soms beknopt andere uitgebreid of over een specifiek onderwerp. Het idee een overzicht te geven van de brede verscheidenheid van het architectuurboek op basis van de collectie van de Universiteitsbibliotheek van Nijmegen is voortgekomen uit een studentenwerkgroep. Het boek dient tevens als catalogus bij een tentoonstelling in het Museum Valkhof. Na een korte inleiding worden de boeken in een aantal thematische hoofdstukken gepresenteerd.

Hellenberg Hubar, Bernadette van, *De nieuwe Bavo te Haarlem*, Uitgeverij Wbooks, in samenwerking met Stichting Kathedrale Basiliek Sint Bavo, 2016. ISBN 978-94-6258-119-7, gebonden, afb. 250, € 49,95. Het ontwerp van Joseph Cuypers (1861-1949) stond voor het eerst sinds een eeuw opnieuw in de steigers, en dit leidde tot ontdekkingen tijdens de restauratie en latere aanpassingen. Zo werd de polychromie hersteld, o.a. aan de buitenkant van de traptorens. De reparatie van de glas-in-loodramen bracht de oorspronkelijke visie van de architect kleurrijk aan het licht.

Hermans, D.B.M. [Taco], *Woontorens in Nederland*, uitgave van de Nederlandse Kastelenstichting, Wijk bij Duurstede 2015. ISBN 978-90-74205-04-7, p. 240, gebonden, € 14,95. In de rubriek 'Recensies' in dit nummer vindt u een gedetailleerde beschrijving van de inhoud van de hand van Willard van Reenen. Het boek is een verkorte versie van het recent verschenen proefschrift over hetzelfde onderwerp (zie volgende titel).

Hermans, Taco, *Middeleeuwse woontorens in Nederland, De bouwhistorische benadering van een kasteelvorm*, 2 delen. Uitgeverij Verloren, Hilversum 2016,

ISBN 978-90-8704-586-9, tekst: p. 302, bouwhistorische analyses, p. 354, paperback, € 69,-. Van de mogelijk 3000 kastelen die ooit in Nederland waren, bestonden er mogelijk 500 uit woontorens. De auteur deed jarenlang onderzoek en heeft 155 gedetailleerde beschrijvingen bijeengebracht in dit proefschrift.

Heuven-van Nes, Emerentia van, *Nassau en Oranje in gebrandschilderd glas 1503-2005*, Uitgeverij Verloren, Hilversum 2015. ISBN 978-90-8704-535-7, gebonden, p. 314, € 39,-. Er zijn vele gebrandschilderde glas-in-loodramen die verwijzen naar het Huis Oranje-Nassau. In deze uitgave zijn er 130 opgenomen en hun relatie met Nederland wordt uitgebreid beschreven, o.a. door S. Groenveld en D.B.M. Hermans.

Kuiper, Yme en Ben Olde Meierink (red.) *Buitenplaatsen in de Gouden Eeuw. De rijkdom van het buitenleven in de Republiek*, (Adelsgeschiedenis 14), 2015, ISBN 978-90-8704-538-8, gebonden, p. 336, € 34,-. In de hele Republiek groeide en bloeide de cultuur van buitenplaatsen. De grote verscheidenheid in woon/recreatiecultuur, maar ook de invloed van de boven gewestelijke contacten tussen bestuurlijke en economische elite van de Republiek worden beschreven.

Oosten, Roos van, *De stad, het vuil en de beerput. De opkomst, verbreiding en neergang van de beerput in stedelijke context*, Sidestone Press, 2015. ISBN 978-90-8890-314-4, paperback, p. 344, afb. 115, € 34,95. Traditioneel worden beerputten door archeologen in hoofdzaak gezien als leveranciers van heel veel vondstmateriaal. In deze studie komen allerlei andere aspecten aan bod die meer te maken hebben met de stad als samenleving. Het boek geeft een degelijk onderbouwde archeologische en historische analyse van de beerput als fenomeen en als typisch kenmerk van urbanisatie; er worden relaties gelegd met bevolkingsdichtheid en de behoefte aan mest op het platteland.

Schöfbeck, Tilo, *Mittelalterliche Kirchen zwischen Trave und Peene. Studien zur Entwicklung einer norddeutschen Architekturlandschaft*, Berlijn 2014. ISBN 978-3-86732-131-0, gebonden, p. 380, afb. 860. Het boek is de handelsuitgave van het proefschrift dat Tilo Schöfbeck in 2009 aan de Universiteit van Greifswald verdedigde. Het boek is gewijd aan de middeleeuwse kerkbouw in het gebied tussen Wismar en Rostock. In totaal werden 59 kerken onderzocht en beschreven. In de rubriek 'Recensies' in dit nummer vindt u een gedetailleerde beschrijving van de inhoud van de hand van prof. Gabri van Tussenbroek.

Stroete, Annemiek te en Gabri van Tussenbroek (red.), *De Amsterdamse grachtengordel. Werelderfgoed sinds de Gouden Eeuw*. Cultuurhistorische reeks Werelderfgoed NL, nr. 6. Uitgeverij Matijss, Utrecht 2014, in samenwerking met Bureau Werelderfgoed. ISBN 978-90-5345-475-6, gebonden,

p. 188, € 24,95. De geschiedenis van de aanleg, de architectuur van de grachtenpanden en de opkomst van Amsterdam als wereldstad komen in dit boek aan bod, ondersteund door kaarten, schilderijen en foto's.



Werkgroep Bouwhistorie Deventer, De Praebstije aan het Stroomarckt, bouwhistorisch onderzoek van de proosdij in Deventer, Deventer 2015. ISBN/EAN 978-90-9029275-5. De proosdij in Deventer, Sandrasteeg 8, staat bekend als het oudste stenen huis van Nederland. In 1991-1993 werd het onderzocht en gerestaureerd maar een deel werd toen slechts summier bekeken. Nader onderzoek van Stromarkt 19 volgde in 2001 (Bureau Lantschap, Wijnand Bloemink). Vanaf 2013 werd dit voortgezet door de archeologen en bouwhistorici van de Werkgroep Bouwhistorie Deventer, o.a. naar de eerder moeilijk toegankelijke plekken en de kelders. Bij dit onderzoek werd aangetoond dat de zogenoemde aanbouw van Sandrasteeg 8, dus Stromarkt 19, onderdeel was van de oude proosdij en dat het daarmee één complex vormde: aan de Sandrasteeg bevond zich een bouwdeel met een kapel en aan de Stromarkt een woning met een zaal.

Meer dan 20 jaar na de eerste restauratie ligt er nu een doorwrocht boek, voorzien van vele duidelijke tekeningen en foto's. Een uitgebreide inleiding wordt gevolgd door een nauwgezette beschrijving van het pand Stromarkt 19, die bijna twee-derde van de gehele boektekst beslaat. Op basis van de oudere bouwhistorische rapporten en nieuw onderzoek ontstond er voortschrijdend inzicht. Resultaat is een interessant, gedetailleerd, goed leesbaar bouwhistorisch verslag, maar wel zware kost voor 'niet-bouwhistorici'. Na een samenvatting van de bouwfasen in Stromarkt 19 volgt de bouwgeschiedenis van het proosdijcomplex, wat een belangrijk concluderend hoofdstuk oplevert over het circa 870 jaar oude, ooit luisterrijke pand. In de 'Waardestelling' aan het slot wordt geconcludeerd dat er sprake is van een gebouw met een zeer hoge historische waarde, dat behoort tot de top van de Nederlandse monumenten. Het is zeldzaam dat van een huis met een dergelijke ouderdom nog zoveel is overgebleven. De werkgroep heeft de publicatie enkel gericht op de bouwhistorie (waarover het laatste woord nog niet gezegd is), maar de bewonersgeschiedenis is buiten beschouwing gebleven. Reden voor een toekomstige, integrale publicatie?

REDACTIE, KOPIJ EN RICHTLIJNEN AUTEURS

REDACTIE NIEUWSBRIEF

hoofredacteur

drs. A.H. (Arendie) Herwig-Kempers
tel.: 023-5240129
email: a.herwig.kempers@hccnet.nl

redactieleden

drs. A.K. (Agnes) Hemmes
tel.: 06-49388750
e-mail: a.k.hemmes@bureaubouwwerk.nl

J.A. (Jeroen) Nipius
tel.: 078-6132109
e-mail: j.a.nipius@live.nl

ing. W.G. (Willard) van Reenen
tel.: 06-10320443
e-mail: info@vanreenen-bouwhistorie.nl

drs. M.E. (Elisabeth) Stades-Vischer
tel.: 030-6939125 (werk)
e-mail: m.e.stades@planet.nl

dr.ing. R. (Ronald) Stenvert
tel.: 030-2881597
e-mail: stenvert.utr@net.hcc.nl

drs. A. (Annemiek) te Stroete
tel.: 06-11293501
e-mail: annemiektestroete@gmail.com

KOPIJ/REACTIES

Artikelen en illustraties, signaleringen of reacties digitaal inzenden naar de hoofredacteur:
e-mail: a.herwig.kempers@hccnet.nl

Alle artikelen ondergaan een redactie-procedure, plaatsing na overleg met de auteur. De redactie houdt zich het recht voor artikelen te weigeren of in te korten, in overleg met de auteur.

Deadline: ***1 oktober 2016***

RICHTLIJNEN VOOR AUTEURS

1. Tekst

Tekst met titel en naam auteur digitaal aanleveren. Geen tabs of inspringingen in de lopende tekst. Paragrafen scheiden door een witregel. Tussenkopjes naar keuze. Noten automatisch instellen op verwijzingen 'voetnoot invoegen', geen eindnoten.

2. Illustraties

Illustraties digitaal aanleveren: min. 300 dpi, TIFF of JPEG formaat, via e-mail of WeTransfer. Internet- of Powerpointplaatjes zijn in de regel niet bruikbaar. In de tekst verwijzen naar genummerde illustraties d.m.v.: (afb..). Illustraties aanleveren met een onderschrijf, te plaatsen aan het eind van de tekst, met vermelding herkomst: bijv. foto auteur

3. Literatuur

Geciteerde literatuur of andere bronnen aan het eind van het artikel vermelden in een bibliografie of in de noten.

4. Annotatie

De redactie heeft besloten een uniforme manier van noteren van rangtelwoorden voor eeuwen te hanteren: 18de eeuw, 18de-eeuws, vroeg 18de-eeuws.

Op de omslag: *16de-eeuws sierpapier uit het pand Kuipershaven te Dordrecht (zie artikel C. Weijs, p. 75).*

Achterzijde omslag: *Gevangene met masker om onherkenbaar te blijven. (zie verslag op p. 11).*



ISSN 1872-602X